



2020

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359
eISSN 2683-5703

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

1
2020

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНИ ЧАСОПИС

1/2020 ГОДИНА LXXII

UDK 355/359 ■ ISSN 0042-8426 ■ eISSN 2683-5703

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

доц. др *Горан* Радовановић, генерал-потпуковник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

ДИРЕКТОРКА

ван. проф. др *Јованка* Шарановић

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

мр *Владимир* Ристић, потпуковник

e-mail: vladimir.ristic@mod.gov.rs

tel: 011/2063-516

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; ван. проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Јованка Шарановић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Станислав Стојановић; ван. проф. др Зоран Јефтић; потпуковник мр Владимир Ристић, секретар.

Адреса: Институт за стратегијска истраживања, (часопис Војно дело),
Незнаног јунака 38, 11002 Београд

e-mail: vojno.delo@mod.gov.rs

www.vojnodelo.mod.gov.rs

Рукописи се не враћају

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

САДРЖАЈ

<i>Сања Јевтовић-Чановић</i> <i>Ксенија Ђурић-Атанасиевски</i> Медијска слика жена у Министарству одбране и Војсци Србије	5–22
<i>Владислав Р. Стефановић</i> Узроци пролиферације нуклеарног оружја – случај Средњег истока	23–40
<i>Анђелија Ђукић</i> Трговина људима у оружаним сукобима	41–55
<i>Немања Рantić</i> <i>Nikola Krunic</i> <i>Iva Matić</i> The Possibility of Using International Project Financing for Defense Systems	56–70
<i>Дамир И. Марковић</i> Однос цивилног и војног здравственог осигурања – услов ефикасније здравствене заштите	71–88
<i>Вељко Благојевић</i> Судбина једне глобалне геополитичке процене	89–102
Упутство за ауторе	103–107

МЕДИЈСКА СЛИКА ЖЕНА У МИНИСТАРСТВУ ОДБРАНЕ И ВОЈСЦИ СРБИЈЕ

Сања Јевтовић-Чановић*
Ксенија Ђурић-Атанасиевски**

Достављен: 02. 03. 2020

Језик рада: Српски

Прихваћен: 16. 08. 2020

Тип рада: Оригинални научни рад

DOI број: 10.5937/vojdela2001005J

Савремени концепт безбедности и политика једнаких могућности створили су простор за значајно учешће жена у сектору безбедности. Њихово учешће у оружаним снагама одговара друштвеној стварности, јер жене чине половину друштва и представљају потребан ресурс за одбрану. У процесу реформе сектора безбедности жене у оружаним снагама такође доприносе променама у војној организацији и прилагођавању савременим мисијама и задацима војске.

Медијско представљање жена у војсци може да буде показатељ доминантних оријентација о питањима важним за друштво и да утиче на обрасце који ће се у једној култури сматрати пожељним.

Овај рад бави се медијском сликом жена у Војсци Србије и Министарству одбране кроз анализу извештавања медија масовног комуницирања о женама официркињама, професионалним војницињама, девојкама које се опредељују за добровољно служење војног рока, кадеткињама, као и женама које су запослене као цивили¹. Анализа даје одговор на питање колико су видљиве и на који начин су представљене жене у Министарству одбране и Војсци Србије у новинама, телевизијама и на радију у периоду од 2016. до 2018. године, које су доминантне теме, текстуалне и визуелне поруке и вредносни контекст. Резултати истраживања важни су и због чињенице да је у Србији на снази други Национални акциони план за примену Резолуције 1325 СБ УН (2017-2020)² према којем,

* Министарство одбране Републике Србије, Управа за односе са јавношћу, sanja.canovic@mod.gov.rs

** Универзитет одбране у Београду, Војна академија, ksenija.djuric@mod.gov.rs

¹ У даљем тексту жене у МО и ВС.

² Националним акционим планом за примену Резолуције 1325 СБ УН – Жене, мир и безбедност у Републици Србији, потврђена је раније исказана намера Србије да активно допри-

као и према претходном, број, садржај и вредносно усмерење медијских прилога о женама, миру и безбедности може да представља важан индикатор и показатељ степена пројектованих, али и досегнутих циљева.

Кључне речи: *медијски садржаји о женама у војсци, родна равноправност, анализа садржаја, медији масовног комуницирања*

Увод

Представљање стварности у медијима масовног комуницирања интригирало је научну и стручну јавност још од њиховог настанка. Спознајом да нису просто огледало стварности, већ да својим експресивним могућностима, али и другим особеностима знатно утичу на обликовање онога што одашиљу као поруке широком аудиторијуму, уз несагледивост броја оних који су им изложени, постао је њихов јасан потенцијал да утичу на мишљење, понашање и ставове људи. Имајући у виду да су бројна теоријска разматрања и емпиријска истраживања потврдила сложен однос медија и друштва или, како то Лоример наводи, „међусобно прожимање медијског садржаја и животне реалности”, очигледно је да није неважно како ће медији масовног комуницирања представљати појаве, догађаје и особе и на који начин их интерпретирати.³ Од тога како медији представљају одређене аспекте реалности, може да зависи и какав ће третман они имати у јавности. У раду се испитују медијски садржаји о женама у Министарству одбране и Војсци Србије, јер они указују на степен досегнутих циљева, могу да утичу на повећање броја пријављених жена и девојака за војне школе и војни позив, али и на углед Војске Србије у друштву.

Теоријски оквир

Развој радија, новина, филма и телевизије подстакао је бројна истраживања и промишљања улоге и значаја медија масовног комуницирања на основу којих су настале бројне теорије у којима се, као заједнички именоватељ, издваја оцена о постојању утицаја и ефеката медија на публику, са разликама у оцени величине утицаја, начина на који се остварују и њихових домета. О томе говоре и четири теоријска модела теоретичара Дејвида Мек Квејла (*David Mc Quail*), у која су сврстане бројне теорије масовног комуницирања.

носи процесима изградње мира, стабилности и безбедности, унапређењу људских права жена у непосредном окружењу и Европи кроз процес европских интеграција и у свету, учешћем представника Србије у мултинационалним операцијама и међународним скуповима посвећеним миру, положају жена и безбедности. На линку: <http://www.mod.gov.rs/lat/11050/novi-akcioni-plan-za-primenu-rezolucije-1325-11050>, приступ 17. новембар 2019. године.

³ Роланд Лоример, *Масовне комуникације*, Клио, Београд, 1998, стр. 312.

У трансмисионом моделу преовлађујући теоријски проблем представља питање утицаја медија масовног комуницирања на људе. Тако се, на пример, у теорији институционалне представе наводи да медији „структурирају свет догађаја и тако формирају институционалне представе о стварности које потом постају вредносно одређење већине рецепијената“⁴. Према ритуалном, односно експресивном моделу, комуницирање не представља само ширење порука кроз простор већ је усмерено и на одржавање једног друштва у времену, чиме представља интегришући фактор за друштво и односе у њему и „трансмисију симболичких, вредносних и нормативних структура, речју – културе као човековог света смисла.“⁵ У оквиру модела расподеле публицитета, примарни циљ медија масовног комуницирања јесте придобијање и задржавање пажње, односно публицитета, о чему говори теорија о постављању агенде или дневног реда. Према овој теорији медији масовног комуницирања додељују статус социјалним актерима, што им обезбеђује значајну друштвену моћ или, како је то Бернар Коен формулисао: „штампа можда није толико успешна у наметању људима шта да мисле, али је дефинитивно успешна у томе да читаоцима наметне о чему да мисле“⁶. У тој теорији се наглашава да медији додељују статус одређеним темама, питањима и проблемима тако што о њима говоре на одређени начин или не говоре уопште, али се и успоставља хијерархија њиховог статуса – редоследом, обимом и формом порука, као и уредничким интервенцијама којима се „сугеришу норме и вредности, који су у складу са нормативним поретком и преовлађујућим вредносним системом у друштву“⁷. На тај начин медији, целином свог садржаја, сугеришу одређени систем вредности, правила, норме, угао посматрања ствари, понашање и културне обрасце и тако легитимишу значај одређеног аспекта друштвеног живота. Према четвртном моделу, рецепцијском, о масовном комуницирању се размишља са фокусом на многобројне примаоце порука за које значење једне поруке није истоветно. Полазиште је у ставу да је „медијска порука отворена, вишезначна и интерпретирана у складу са контекстом и културом рецепијента“⁸. Примаоци порука тако не морају да читају поруку онако како је она енкодирана већ интерпретација значења зависи од њиховог искуства. У теоријама о културном деловању медија наглашени су различити начини на које медији утичу на колективну публику, више него на појединца, уз

⁴ Мирољуб Радојковић, Мирко Милетић, *Комуницирање, медији и друштво*, Учитељски факултет, Београд, 2005, стр. 85.

⁵ Ибид. стр. 86.

⁶ Bernard Cohen, *The Press and Foreign Policy*, Political Science Quarterly, 1963, према Франце Врег, *Друштвено комуницирање*, Центар за информације и публицитет, Загреб, 1975, стр. 55.

⁷ Мирко Милетић, Невена Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Универзитет Џон Хезбит, Београд, 2017, стр. 342.

⁸ Denis Mc Quail, *Mc Quail's Mass Communication Theory*, SAGE, 6th edition, London, 2010, на линку: https://www.academia.edu/36529032/Mass.Communication.Theory.6th.Edition_Mc_Quails_, приступ 19. октобар 2019, р. 66.

дилему и подељеност међу истраживачима да ли је функција медија у овом одређењу да „намећу вредност владајуће класе оној која је подређена (марксистичко виђење) или појачавају усаглашене норме и вредности (либерално – плуралистичко мишљење)“.⁹

Жене у медијима

Права жена у Србији, као и у многим другим државама, баштине своје порекло из феминистичких покрета и борбе за равноправност полова као модерних иницијатива које су се појавиле пре више од два века. Феминисткиње све до данашњих дана критикују представљање жена у медијима и сматрају да је оно у тесној вези са целокупном патријархалном оријентацијом друштва. Тако је, на пример, америчка феминисткиња Бети Фридан (*Betty Friedan*), у свом делу „Женска мистика“ (*The Feminine Mystique*) критиковала популарне приказе жена шездесетих година 20. века у медијима, сматрајући да директно подстичу представу о типичној америчкој жени која би требало да буде задовољна својом улогом срећне домаћице.¹⁰ Слично, Зислер (*Andy Zeisler*) тврди да су телевизијске комедије од средине четрдесетих до раних шездесетих година прошлог века биле одговорне за начин на који је америчко становништво размишљало о улози жена у том периоду, јер су гледаоци прихватили да је улога жене само да се брине о дому и подиже децу.¹¹

О положају и улози жена у друштву медији стварају и колективну слику о женама и повратно утичу на њихов положај и (не)равноправност. На пример, у једној од савремених студија о томе на који начин су штампани медији у Аустралији репрезентовали жене у војсци, у периоду од 1997. до 2017. године, наводи се да медији учествују у одржавању родних стереотипа који затим формирају и одржавају родне неједнакости.¹²

Савремени садржаји о женама у српским медијима, али и на глобалном нивоу, не стварају слику равноправног односа полова у друштву. Медијски дискурс је, истовремено и „заробљеник и један од главних чувара света застарелих, доминантних, фиксираних и хомогених родних идентитета и односа“.¹³

⁹ Дејвид Мек Квин, *Телевизија медијски приручник*, Клио, Београд, 2008, стр 246.

¹⁰ Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, W.W. Norton and Company, New York London, 1963, на линку: <https://archive.org/details/TheFeminineMystique>, приступ 30. новембар 2019.

¹¹ Andy Zeisler, *Feminism and Pop Culture*, Seal Press, Berkeley, California, 2008. На линку: http://www.academia.edu/25566515/Andy_Zeisler_Feminism_and_Pop_Culture_Seal_Studies_Seal_Press_2008 приступ 30. новембар 2019.

¹² Dona Bridges, Ben Wadhan, „Gender under fire portrayals of military women in the Australian print media“, *Feminist Media Studies*, vol.20 (2), 2020, p. 219-237. На линку: https://www.researchgate.net/publication/332129348_Gender_under_fire_portrayals_of_military_women_in_the_Australian_print_media, приступ 20.4.2020.

¹³ Владимир М. Почуч, „Репрезентовање жена у медијима“, *Војно дело*, 2/2015, стр. 279-287.

Уклањање родних стереотипа у средствима јавног информисања и промоција родне равноправности утврђен је као један од циљева у изградњи равноправности жена и мушкараца. Напори који су учињени у протеклом периоду нису, ипак, довели до видног напретка у погледу родно осетљивог извештавања и недискриминаторског приказивања жена у јавним гласилима. Како се оцењује у Националној стратегији за родну равноправност,¹⁴ Етички кодекс новинара Србије који обавезује новинаре и новинарке да у јавном извештавању избегавају дискриминацију засновану, поред осталог, на полу, недовољно се поштује. Медији и даље исказују и подстичу патријархалне културне образце и стереотипизирани родне улоге жена и мушкараца. Сексизам је присутан у медијском говору, посебно ако је реч о приказивању жена које се налазе на функцијама и позицијама одлучивања у политичкој, јавној и привредној сфери. Случајеви насиља у породици и у партнерским односима приказују се често на сензационалистички начин, додатно виктимизирајући жене и девојчице жртве насиља. Мало је медија који користе родно осетљив језик и на тај начин додатно чине жене невидљивим у јавности, док се тзв. „женски медији“ углавном баве проблемима у вези са физичким изгледом жене, и обраћају им се као домаћицама.

Реално, области као што су политика, економија, наука или културно стваралаштво представљају сфере у којима доминирају мушкарци. Међутим, повећање броја жена, њихово политичко, менаџерско и предузетничко ангажовање, а посебно ангажовање у сектору безбедности намеће се као појава којој медији треба да дају место и посвете време.

Законска регулатива

У Републици Србији постоји правни оквир за изградњу равноправности у друштву, али и у систему безбедности. Поред кровног докумената – Устава Републике Србије, који гарантује људска права, равноправност жена и мушкараца и развијање политике једнаких могућности, затим Закона о равноправности полова¹⁵, Закона о забрани дискриминације¹⁶, као и стратегија са акционим плановима за родну равноправност (2010–2015 и 2016–2020), Влада Србије је 2010. године усвојила први (2010–2015), а 2017. и други Национални акциони план за примену Резолуције 1325 СБ УН – Жене, мир, безбедност у Републици Србији.¹⁷ Ти планови представљају основу на којој се заснивају активности

¹⁴ „Национална стратегија за родну равноправност од 2016. до 2020. са акционим планом 2016–2018”, Родна равноправност у медијској сфери, стр. 25.

¹⁵ „Службени гласник РС”, бр. 104/09.

¹⁶ „Службени гласник РС”, бр. 22/09.

¹⁷ Закључак Владе и НАП-а, на линку: http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/akcioni_planovi/2017/Zakljucak%20Vlade%20o%20usvajanju%20NAP%20za%20primenu%20R_1325%20SB%20UN%20u%20RSrbiji.pdf, приступ 17. октобар 2019.

усмерене ка унапређењу и побољшању равноправности жена и мушкараца у сектору безбедности. Национални акциони план за примену Резолуције 1325 Савета безбедности УН од 2010. до 2015. посветио је посебно поглавље конкретним активностима за пружање медијске подршке у остваривању циљева НАП-а. Национални акциони план, усвојен 2017. године, такође предвиђа бројне активности усмерене на медијску афирмацију унапређења безбедности жена у друштву.

Истраживање медијских садржаја о женама у Министарству одбране и Војсци Србије

Питању родне равноправности у МО и ВС посвећује се пажња не само кроз реализацију националних акционих планова, већ и научно-истраживачким активностима, научним конференцијама и публикацијама.¹⁸ У њима се износе савремена гледишта о улози и положају жена у Војсци, учешћу, заступљености, као и могућностима даљег унапређења родне равноправности у систему одбране.

Данашње девојке и жене у Србији, равноправно са мушким колегама, конкуришу за посао у Војсци Србије, као и за места у војнообразовним установама: Војној академији (од 2007. године), Војној гимназији (од 2014. године) и Средњој војностручној школи (од 2016. године). Тај податак, као и висок проценат девојака међу професионалним војницима у првим годинама професионализације Војске Србије, свакако је допринео повећаном броју прилога у медијима о женама у Војсци.

Због важности начина на који медији масовног комуницирања представљају одређене аспекте стварности, циљ овог истраживања јесте стицање увида у карактеристике медијског садржаја о женама у МО и ВС, на узорку штампаних и електронских медија у Србији. У литератури се садржај медија масовног комуницирања најчешће третира као порука, која је, по једној од дефиниција, симболички уобличен информативни садржај, односно форма симболичке презентације људских искустава, без обзира на кодни систем којим је била посредована.¹⁹ Да би истражили карактеристике медијског садржаја користиле се метод његове анализе. Испитаће се да ли и колико се медији баве темом жена и девојака у МО и ВС, којим поводом објављују такве прилоге, какав је вредносни контекст у којем су представљене, као и које су текстуалне и визуелне поруке.

¹⁸ Од 2007. године одржано је више конференција са међународним учешћем, објављена четири зборника, представљена истраживања Института за стратегијска истраживања, као и већи број публикација о женама у војсци.

¹⁹ Тома Ђорђевић, *Теорија информација и теорија масовних комуникација*, ООУР „Издавачко-публицистичка делатност”, Београд, 1979, стр. 15.

Истраживањем се проверава општа претпоставка да се, имајући у виду да Министарство одбране и Војска Србије примењују стратегијска документа и законе у области родне равноправности, очекује присуство жена из МО и ВС у медијима, односно њихова медијска видљивост.

Методу анализе садржаја, која се користи у овом истраживању, Берелсон дефинише као истраживачку технику за објективно, систематско и квантитативно описивање манифестног садржаја комуникације.²⁰ Истраживање документарне грађе, настале деловањем институција или појединаца, сматра Пајовић, „јесте евиденција извесне врсте комуникације прошлог са садашњим и са импликацијама за будућност, избором тачне методе која подразумева скуп основних научних и логичких правила, техника и поступака и процедура, откривају се непознате чињенице и стиче ново знање засновано на постојећем или ревидира претходно сазнање и доказује и објашњава ново виђење стварности“.²¹

Истраживање има лонгитудинални карактер, јер анализирани период обухвата три године (од 2016. до 2018), па је могуће добијене податке међусобно упоредити, али их и упоредити са сличним налазима из ранијих година, те извести закључак о тренду присутности ове значајне друштвене теме. Лонгитудинално истраживање медијског садржаја, како каже Елезовић, „нуди и занимљив поглед на културне трансформације: појаву одређених тема, њихово оплемењивање у стручније дискусије, ишчезавање пред другим темама, појаву нових судионика у дефинирању и расправи о социјалним проблемима и нестајање неких других, може бити провјера начина конструкције и суочавања са социјалним проблемима на друштвеном нивоу.“²²

У овом истраживању биће примењена квантитативна и квалитативна анализа јер, како каже Даниловић, „реч је о два аспекта (приступа) анализи садржаја докумената који се међусобно допуњују и комбинују у истраживањима“.²³

Из дневних прес-клипинга, израђених на основу узорка медија о прилозима који се тичу Министарства одбране и Војске Србије, издвојени су они новински текстови и радио-телевизијски инсерти у којима се као тема препознају жене у Министарству одбране и Војсци Србије.²⁴ Јединица анализе је садржајна целина

²⁰ Bernard Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Free Press, 1952, New York, p.18.

²¹ Миливоје Пајовић, „Примена методе анализе садржаја (докумената) у проучавању архивске грађе“, *Војно дело*, вол.64, бр.3, 2012, стр 402-417.

²² Алмир Елезовић, „О чему пишу новине“, *Медијска истраживања: зnanствено-сручни - часопис за новинарство и медије*, вол.18. бр. 1, 2012, стр. 61-68.

²³ Неђо Даниловић, *Метод анализе садржаја докумената са инструментима*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2015, стр. 39.

²⁴ Узорак медија од којих је израђиван прес-клипинг у анализираном периоду обухватао је следеће штампане и електронске медије: Политика, Вечерње новости, Данас, Блиц, Курир, Ало, Информер, Народне новине, Дневник, 24 сата, Српски телеграф, НИН, Време, Печат, Нови магазин, Недељник, Експрес, Сведок, Афера, РТС1, РТС2, РТВ, Пинк, О2, Студио Б, Хепи, Прва, Коперникус, Ен 1 и Радио Београд 1.

– новински текст који подразумева садржај са целокупном опремом текста, односно радио-телевизијски инсерт (прилог), у којима су тематски присутне жене у МО и ВС.²⁵

За потребе овог истраживања израђен је кодекс и образац на основу којих су образлагани резултати. Јединице анализе разврстане су по врсти медија и времену објављивања, а затим и према категоријама: 1. доминантан повод објављивања прилога, 2. вредносна усмереност коју су новинар или редакција изразили и 3. лице које је саговорник или оно чија се изјава преноси, односно институција чији се ставови наводе.

Како се као најчешћи циљ анализе садржаја наводи опис предмета проучавања²⁶, у овом раду ће бити примењен најбазичнији начин анализе који се своди на пребројавање учесталости јединица по категоријама и изражавање њихових апсолутних, односно релативних фреквенција. У том смислу, биће могуће интерпретирати резултате, упоредити их са расположивим сазнањима из претходних година, уочити евентуалне разлике у извештавању различитих медија и др., јер, како напомиње Стојак, „анализа садржаја доста инсистира на компаративним приступима у интерпретацији идентичне тематике на основу различитих извора”.²⁷

Резултати истраживања

У овом истраживању издвојен је и анализиран 371 прилог. Током три анализираних године удео прилога о женама у Војсци Србије у односу на укупан проценат свих објављених о Министарству одбране и Војсци Србије, у узорку медија, кретао се око 1%, с тим што је мало више забележено 2016. године – 1,4%.

Према подацима из ранијих година, удео прилога о женама у МО и ВС у укупном броју објава о Министарству и Војсци Србије кретао се од 1% до 2%, са изузетком 2012. када је објављено највише – 3,07% (у 2010. години тај удео је износио 0,9%, 2011 – 1,97, 2012 – 3,07% и 2013 – 1,62%).²⁸

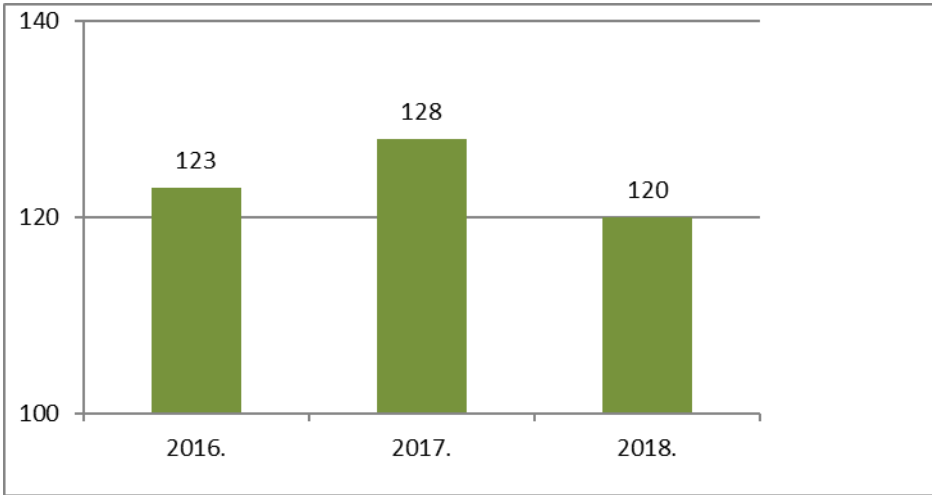
Посматрајући апсолутне фреквенције, у анализираном периоду највише прилога о женама у војним структурама објављено је у 2017. години (128).

²⁵ Анализирани су новински текстови који су целокуно или делом посвећени тематици жена у војсци и телевизијски прилози, као посебне емисије или делови централних информативних, односно емисија колажног типа, као што су вишесатни јутарњи или дневни програми у којима се, такође тежишно или делом, препознаје наведена тема.

²⁶ Жељка Манић, *Анализа садржаја у социологији*, Чигоја штампа, Београд, 2017, стр. 186.

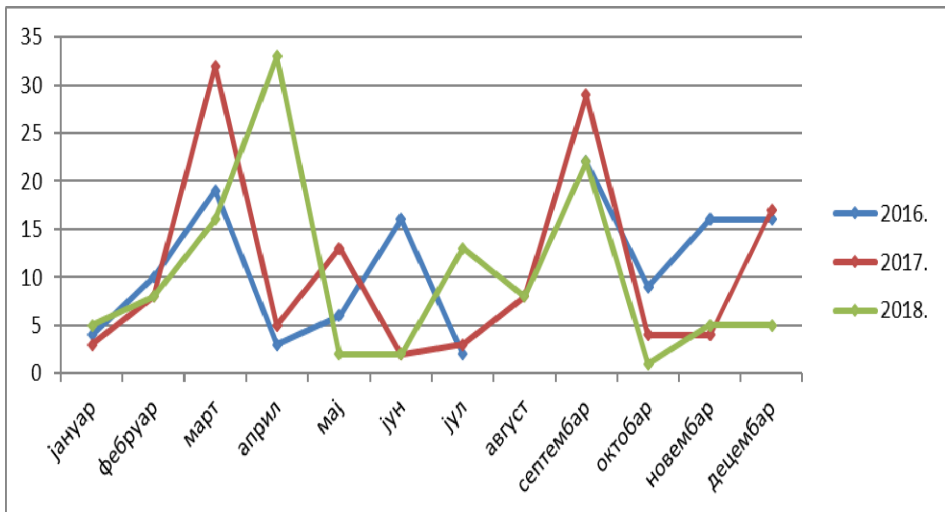
²⁷ Руди Стојак, *Метода анализе садржаја*, Институт за проучавање националних односа, Сарајево, ДП Графичар, Тузла, Сарајево, 1990, стр. 140.

²⁸ Сања Савић, „Значај и улога медија у остваривању циљева родне равноправности” у Биљана Стојковић (ур.), *Жене, мир и безбедност – родна анализа 2010–2015*, Министарство одбране, Сектор за политику одбране, Управа за стратегијско планирање, Београд, 2016, стр. 167-189.



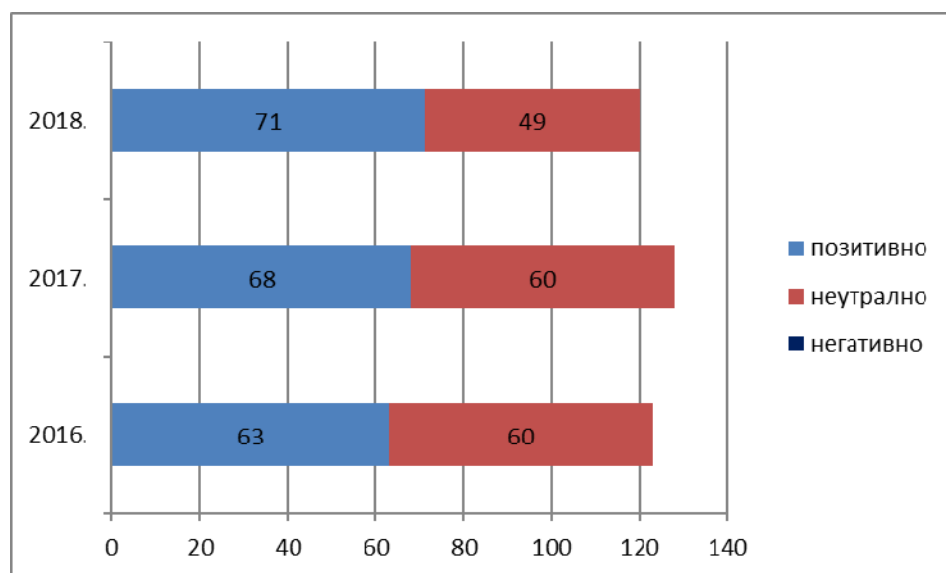
1 – Број прилога о женама у МО и ВС (2016–2018)

Посматрајући број прилога по месецима, током све три године, бележи се већи ново присутности прилога у марту, током трајања конкурса за војне школе, и у септембру, када се традиционално одржава промоција потпоручника Војске Србије испред Дома Народне скупштине. Значајнији број прилога регистрован је такође у априлу 2018. године, поводом трагичног догађаја – самоубиства припаднице Војске Србије.



2 – Упоредни број прилога о женама у МО и ВС по месецима (2016–2018)

За прилоге објављене у свим анализираним годинама карактеристично је изузетно повољно вредносно усмерење према којем преовлађују прилози позитивне (54%) и неутралне вредносне оријентације (46%). Негативно вредносно конотиране објаве нису забележене.



3 – Вредносно усмерење прилога о женама у МО и ВС (2016–2018)

Изразито повољна усмереност објављених прилога у свим анализираним годинама односи се на новинарске квалификације да припаднице Војске Србије одликује висок ниво професионализма, поседовање задовољавајућег нивоа усклађености професионалних и породичних обавеза, а затим и постизање изузетних резултата на професионалном плану. Такође, у новинским и телевизијским прилозима доминирају оцене да припаднице Војске Србије исказују племенито и узорно понашање²⁹, и да имају подједнак третман као и колеге.

Од укупно објављених прилога о женама у војсци (371), дневне новине су објавиле 54%, недељници 2%, телевизије 42%, и Радио Београд 2%.

Највише прилога објавила је Радио телевизији Србије – 44 (12%), следе новине Дневник – 41 (11%), Блиц 35 (9%), Вечерње новости 26 (7%), Политика 21 (6%), Ало 20 (5%), затим ТВ Хепи и Курир по 19 (5%), РТ Војводина 18 (5%), ТВ Пинк 16 (4%), ТВ Коперникус 13 (4%), Данас 12 (3%), ТВ СТБ 11 (3%), Информер и ТВ Прва по 10 (3%), ТВ Ен 1, Српски телеграф и Радио Београд по 9 (2%), итд.

²⁹ На пример, у јулу 2018. године објављен је значајан број прилога о томе да је припадница Војске Србије Милца Ђекић спасила жену из набујалог потока.

4 – Процент објављених прилога о женама у МО и ВС у медијима (2016–2018)

Медији са највећим процентом објављених прилога				
	Штампани		Електронски	
1.	Дневник	11%	РТС 1	12%
2.	Блиц	9%	РТВ 1	5%
3.	Вечерње нов.	7%	ТВ Хепи	5%
4.	Политика	6%	ТВ Пинк	4%
5.	Ало	5%	ТВ Коперникус	4%
6.	Курир	5%	ТВ Студио Б	3%
4.	Данас	3%	ТВ Прва	3%

У оквиру категорије „преовлађујући повод”, увидом у грађу, за потребе овог истраживања, класификовано је 10 пригодних поткатегија, у које су се могли сврстати анализирани прилози. Треба рећи да је то био и један од најтежих задатака. Имајући у виду број јединица анализе, требало је обезбедити да број поткатегија не буде ни превелик ни премали, да оне не буду ни преуске ни прешироке, да обезбеде дискриминативност и укажу на оно што се желело њиховим формирањем – уочавање преовлађујућег повода објављивања. Реч је о следећим поткатегијама: 1. конкурси за војне школе, 2. промоција потпоручника Војске Србије, 3. добровољно служење војног рока, 4. учешће припадница МО и ВС у мултинационалним операцијама, 5. динамика спровођења НАП-а у МО и ВС, 6. обележавање различитих празника – 8. марта, Дан ВС, дана јединица и др, 7. самоубиство припаднице ВС у априлу 2018, 8. личне приче, које нису временски повезане са претходним поводима, 9. критичко-аналитички прилози и 10. разно (у ову рубрику сврстани су појединачни текстови које није било могуће сврстати ни у једну претходну категорију).

5 – Процент прилога о женама у МО и ВС одређеним поводом (2016–2018)

1.	Конкурси за војне школе	13%
2.	Промоција потпоручника	17%
3.	Добровољно служење војног рока	12%
4.	Мултинационалне операције	6%
5.	Спровођење НАП-а у МО и ВС	17%
6.	Празници	5%
7.	Самоубиство припаднице ВС	5%
8.	Личне приче	19%
9.	Крит. аналит. прилози	2%
10.	Разно	4%

Највише прилога односи се на личне приче припадница МО и ВС (19%). Ова категорија је и најразноврснија, па је могло да се издвоји неколико поткатегија. Највећи број прилога забележен је о три жене са чином пуковника, (повод је

чињеница да Србија још увек нема жену са генералским чином) и пилотима борбених авиона и хеликоптера – Ани Перишић и Ањи Крнети. Бројни су били и прилози о првој жени потпоручници ВС Мирјани Новаковић која је дипломирала на лидерској обуци на Форт Бенингу 2017. године. Медијима су биле занимљиве и приче о девојкама и женама из Гардијске бригаде, Специјалне јединице „Кобре“, Војне полиције, Речне флотиле, као и о спортисткињама. У више наврата објавили су и необичну животну причу професорке са Војне академије, докторке политичких наука Хатице Берише, којој је била посвећена целокупна једночасовна емисија³⁰. У прилозима су жене најчешће говориле о мотивима због којих су се определиле за војни позив, као и о равноправном третману са колегама. На фотографијама су обично приказиване у униформи, на професионалном задатку, са оружјем или војном опремом. Често је истицана и оствареност на породичном плану, односно усклађеност посла са породичним обавезама³¹. Повод за репортаже биле су и интересантне приче о припадницама оружаних снага (девојка која припада трећој генерацији официра, након деде и оца, професорка са Војне академије и анестезиолошкиња са ВМА које трче полумаратон, затим јединствени догађаји (по први пут су гађале „маљуткама” и управо су две биле најбоље у овој дисциплини, оператер за беспилотне летелице само је једна жена, изразит хуман гест и слично).

Следе прилози поводом одржавања свечаности – промоције најмлађих потпоручника Војске Србије испред Дома Народне скупштине Републике Србије (17%), и то у све три године приближно у једнаком квантитету (око 20 прилога). Разлог за то је, поред чињенице да овом догађају присуствује државни и војни врх, и то што се већ неколико година заредом, међу троје прворанжираних налагаца и потпоручнице, што је наглашено у готово свим извештајима, уз бројне пригодне фотографије. Није реткост да медији као посебан прилог издвоје и неке занимљиве моменте, као што је чин просидбе након манифестације или брак кадета и кадеткиње.

Прилози о извештавању са различитих конференција и трибина на којима се расправљало и извештавало о спровођењу Националног акционог плана, као и других прилика где се говорило о пројектима јачања родне равноправности у Србији и региону, као што је Завршна конференција пројекта јачања родне равноправности у оружаним снагама региона, затим трибина Женска платформа, Женско лидерство, додела феминистичких награда, конститутивна расправа и процес израде НАП-а и др. чине 17% објављених прилога. Најчешће су објављивани током 2016. и 2017. године. У 2018. години било их је знатно мање.

³⁰ ТВ Прва у емисији „Живот прича” 17.11.2016. године

³¹ У прилогу листа Ало „Кад се скаче у бујицу, не размишља се”, објављеном 22. 7. 2018, сем осталог каже се: „Мајка двоје деце каже да није увек лако ускладити породичне обавезе са професионалним задацима.”; затим у прилогу РТВ од 1.8.2018, у емисији Разгледнице, наводи се да је Милица Калић, војник по уговору, „остварена као мајка и супруга, а њена породица има разумевања за посао којим се бави”.

Као последица чињенице да већ годинама девојке имају право да равноправно конкуришу за пријем у војне школе, уобичајена су бројна гостовања представника Министарства одбране и Војске Србије на телевизијама са националном и локалном фреквенцијом. Том приликом гостују и кадеткиње које, поред о условима школовања, говоре и о својим искуствима и третману у војсци. У медијским извештајима се, поред основних информација о конкурсима, посебно наглашава и могућност и заинтересованост девојака за упис. Највише прилога у овој категорији објављено је 2017. године, када се по први пут на конкурс за упис у Војну гимназију пријавило више девојчица него дечака, што је био повод за бројне занимљиве прилоге.³²

У складу са динамиком објављивања јавних огласа за пријем кандидата за добровољно служење са оружјем, која се спроводи неколико пута годишње, уз основне информације о конкурсима и извештајима са заклетве, редовно се указује и на велику заинтересованост девојака. Конкурси и полагање заклетве медијима су повод за објављивање интересантних животних прича.³³

У медијима је наглашено да се међу припадницима Војске Србије који учествују у мултинационалним операцијама налазе и припаднице лепшег пола. Посебно су интересантне биле репортаже у којима је о искуствима из мисије у Централноафричкој Републици, уз своје колеге, говорила и др Радмила Рајић Димитријевић. Изјаву на испраћају из Ниша припадника ВС који се ротирају у мировној мисији УН на Кипру 2016. године, сем осталих, дала је и десетар Јелена Радовановић, а медији су пренели и да се међу српским мировњацима који су у мају 2016. испраћени у Либан налази и пет жена.

Објављено је двадесетак прилога поводом обележавања Међународног празника жена – 8. марта, Дана ВС, Дана сестринства, Дана ВМА и сличних повода, када се уручују пригодни поклони и награде, а буде и прилика за подсећање на допринос и улогу жена.

О самоубиству припаднице Војске Србије, која је била у четвртном месецу трудноће, у априлу 2018. године, највише су писале новине таблоидне оријентације, које су о догађају извештавале неколико узастопних дана, са дозом сен-

³² Број прилога у медијима о девојкама које конкуришу и уписују војне школе у директној је вези са кампањама које Министарство одбране и Војска Србије већ годинама спроводе управо са циљем повећања њихове заступљености у војним школама. У дневном листу Информер, од 18.3.2019. године, наводи се да је у последње четири године број жена на Војној академији дуплиран, да су пре четири године девојке чиниле 13% од укупног броја кадета, а да у 2019. години тај проценат износи 25% (Информер: „Жене у Србији све више иду у официре“, објављено 18.3.2019). Праћењем извештавања медија и у наредним годинама уочено је да је кампања Министарства одбране и Војске Србије за упис у војне школе у првом кварталу 2020. године резултирала такође високом бројем прилога у медијима о женама у војсци.

³³ У тој категорији забележен је и текст са провокативним насловом и фотографијом који је објавио дневни лист Ало 13. 3. 2016. Уз наслов „Мис Ало деколте одслужила војни рок – Ушла бих у ријалити да их све постројим“. наводи се да је за мис деколте изабрана девојка која је добровољно одслужила војни рок, уз фотографију са заклетве – у мини хаљини и са дубоким деколтеом.

зационализма (насловне стране више дана, сумња у званично саопштење да је реч о самоубиству, изрази неверице породице, фотографије са сахране...). За поједине новине овај догађај био је једини повод за објављивање текстова о женама у Војсци Србије.

У категорији критичко-аналитички текстови налази се најмањи број прилога (2%). Реч је о неколико прилога који се баве питањима због чега Србија још увек нема жену са генералским чином (премда је у текстовима прецизно разјашњено који су услови за то), да ли припаднице војске и полиције имају на располагању механизме да се боре са стресом или евентуалним мобингом, какво је мишљење о заступљености родно сензитивног језика у војсци и др.

У категорију „разно“ сврстани су прилози о нпр. Блицовим анкетама – „100 најмоћнијих жена у Србији“, затим „300 најмоћнијих људи“, „Нај жена“, где се на списку предложених обично нађе и неколико припадница Војске Србије, затим преношење објава са друштвене мреже МО и ВС Твитер у листу Дневник, изјава глумице серије „Војна академија“ о женама у ВС, репортажа о женама резервним официрима авијације СФРЈ и др.

О статусу жена у војсци, даљем подстицању и подршци равноправности најчешће су говориле саме припаднице МО и ВС у бројним прилозима који су им посвећени. Као извор информација, посебно у вези са конкурсима за војне школе и добровољним служењем војног рока, сем кадета, кадеткиња, портпарола Министарства одбране и Војске Србије, начелника Војне академије, у бројним прилозима наведена су и саопштења Министарства одбране Републике Србије. Обавештења у вези с овим питањима давали су и председник Србије, министар одбране, министарка грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, повереница за родну равноправност, директорка Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Србије и други званичници.

Закључак

Полазећи од сложене међузависности и прожимању медијске репрезентације жена и њиховог друштвеног статуса, анализа је требало да покаже да ли су и на који начин жене, након више од деценије од уписа прве генерације девојака на Војну академију и након реализације два Национална акциона плана за примену Резолуције 1325 СБ УН – Жене, мир и безбедност у Републици Србији, присутне у медијима масовног комуницирања и како су приказане.

Законска и нормативна регулатива и праћење достигнућа савремених земаља резултирала су и њиховом већом заступљеношћу у медијима, те стога није необично што у последњих десетак година наилазимо на бројне новинске репортаже о женама у униформи. Свакако је било значајно и то што је Национални акциони план, који обезбеђује даље развијање подршке равноправности међу мушкарцима и женама, предвиђао и медијску подршку спровођењу тог плана.

Анализирајући наведене прилоге, може се рећи да је хипотеза о њиховој присутности у медијима потврђена, а медијска слика веома повољна. Жене у војним униформама су у медијима заступљене, у сличном проценту као и ранијих година, а њихови прикази у једној традиционално мушкој професији позитивно вредносно конотирани. Доминантне поруке у медијима су да војска, представници власти и друштво у целини инсистирају и подржавају равноправност у безбедносном сектору, што илуструје и податак да су најчешћи комуникатори у медијима представници Министарства одбране и Војске Србије и државни званичници. Током све три године, у континуитету, сем интересантних личних животних прича, уз детаље из професије, прилози о женама у МО и ВС највише су заступљени у данима непосредно и након промоције потпоручника, током конкурса за војне школе и огласа за добровољно служење.

Ако се имају у виду наведене оцене из Националне стратегије, као и извештај са Међународне конференције „Слика жене у медијима”, одржане у мају 2018. године, према којем би медијско представљање жена генерално требало да се промени, може се констатовати да су прикази улоге и положаја жена у МО и ВС повољнији него укупно медијско представљање жена у Србији. О њиховој професији се у медијима говори, а приказане су као успешне у послу и остварене на породичном плану.³⁴

Међутим, анализа је показала и одређене мањкавости у медијском представљању жена у војсци. Већина објављених прилога релативно је клишеизирана – жена у униформи говори о мотивима који су је определили за војни позив, равноправном третману са колегама и усклађеношћу са породичним обавезама.³⁵ Поједине новине, најчешће таблоиди са високим тиражом, нису довољно одговорне по питању извештавања о женама у војсци, јер или немају ниједан прилог о њима или их стављају у сензационалистички контекст.

Анализа је такође показала да постоји одређена стереотипизација, па би у том смислу тематика можда могла да буде разноврснија. Може се констатовати да је највећи број аналитичких прилога о женама у Војсци и МО објављено или емитовано у 2016. години, када су сумирани добри резултати спровођења првог Националног акционог плана за примену Резолуције 1325, који је био усмерен, пре свега, на жене у сектору безбедности. Приметан је изостанак прилога о томе да ли постоје евентуални проблеми и тешкоће са којима се сусрећу же-

³⁴ Према извештају са конференције у организацији „Клуба првих жена”, о извештавању медија о женама у Србији генерално, оцењено је да би медији требало више да се баве женама у складу са њиховом „сложеношћу”, да је доминантно медијско извештавање о женама као објектима, да је поједностављено, да се инсистира на приватном животу и улози мајке, те да је „важније како су очешљане и нашминкане него шта говоре”. Видети на линку: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3134013/potrebno-promeniti-sliku-zena-u-medijima.html>, приступ 1.3.2020.

³⁵ Породични аспект је неизоставан у репортажама, што најчешће није случај када се извештава о мушкарцима професионалним војницима који у медијима говоре искључиво о професији, што се може објаснити тиме да је оствареност жене на породичном плану на овим просторима и даље примарна.

не у армијским структурама, а који се бележе у другим армијама, као и општој популацији, и ако постоје којим механизмима могу да се реше. Релативно су малобројни и прилози о достигнућима жена цивила које раде у Војсци. Ради уређења, у неким страним медијима теме су разноврсније, а говори се и о озбиљним проблемима. Тако, на пример, разматра се да ли су жене војници у ратним операцијама чешће рањаване него мушкарци или да ли имају већу стопу инфертилности од жена цивила.³⁶

Утицај медија на јавност и појединца, без обзира на то што су досадашња сазнања указала на различита виђења о облицима и снази тог утицаја, значајан је и за жене – професионалне припаднице МО и ВС. Анализа медијских прилога није могла да измери утицај створене слике на јавност, јер су за то потребне друге методе и даља истраживања.

Приказ жена у војсци у медијима масовног комуницирања може да подстакне повећање нивоа њиховог равноправног друштвеног статуса. Повољна медијска слика жена у МО и ВС, пре свега жена професионалних припадница војске, може такође да утиче на девојке да изаберу војни позив. Истовремено, њихов добар публицитет побољшава и укупну позитивну слику о Војсци Србије.

Постоји нормативна подршка, као и подршка представника власти, даљем процесу унапређења положаја и статуса жена у систему одбране. Да би се избегла даља стереотипизација у извештавању, па чак и пад интересовања, потребно је иницирање нових тема у медијима из ове области, можда најпре из самог система. То је могуће обезбедити даљим упознавањем новинара са процесима у систему одбране по питању остваривања родне равноправности и интензивнијом међусобном сарадњом, јер је однос између медијских приказа и преовлађујућег културног обрасца комплексан и двосмеран.

Литература

[1] Andy Zeisler, *Feminism and Pop Culture*, Seal Press, Berkeley, California, 2008. На линку: , приступ 30. новембар 2019.

[2] Алмир Елезовић, „О чему пишу новине”, *Медијска истраживања: зnanствено-стручни часопис за новинарство и медије* , Вол. 18, бр. 1, 2012.

[3] Bernard Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Free Press, New York, 1952.

[4] Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, W.W.Norton and Company, New York London, 1963, на линку: <https://archive.org/details/TheFeminineMystique>, приступ 30. новембар 2019.

[5] Владимир М. Почуч, „Репрезентовање жена у медијима”, *Војно дело* 2/2015.

[6] Дејвид Мек Квин, *Телевизија медијски приручник*, Клио, Београд, 2000.

³⁶ Caitlin Foster, „Military women are 3 times more likely to suffer infertility than civilians, but the Pentagon is forcing nearly all of them to pay for their own treatment”, *Business insider*, 20.12.2018. На линку <https://www.businessinsider.com/military-women-suffer-infertility-at-3-times-the-rate-of-civilians-2018-12>, приступ 7. децембар 2019.

[7] Denis McQuail, *McQuail's Mass Communication Theory*, SAGE, 6th edition, London, 2010, на линку:

https://www.academia.edu/36529032/Mass.Communication.Theory.6th.Edition_Mc_Quail_s_, приступ 19. октобар 2019.

[8] Dan Lamothe „Marine experiment finds women get injured more frequently, shoot less accurately than men”, *Washington Post*, 10.9.2015, на линку:

https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2015/09/10/marine-experiment-finds-women-get-injured-more-frequently-shoot-less-accurately-than-men/?noredirect=on&utm_term=.75ffbef5ca83, приступ 7. децембар 2019.

[9] Dona Bridges, Ben Wadhan, „Gender under fire portrayals of military women in the Australian print media”, *Feminist Media Studies*, vol. 20 (2), 2020, p. 219-237, на линку: https://www.researchgate.net/publication/332129348_Gender_under_fire_portrayals_of_military_women_in_the_Australian_print_media, приступ 20.4.2020.

[10] Жељка Манић, *Анализа садржаја у социологији*, Чигоја штампа, Београд, 2017.

[11] Миливоје Пајовић, „Примена методе анализе садржаја (докумената) у проучавању архивске грађе”, *Војно дело*, вол. 64, бр. 3, 2012.

[12] Мирко Милетић, Невена Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Универзитет Цон Незбит, Београд, 2017.

[13] Мирољуб Радојковић, Мирко Милетић, *Комуницирање, медији и друштво*, Учитељски факултет, Београд, 2008.

[14] Неђо Даниловић, *Метод анализе садржаја докумената са инструменти-ма*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2015.

[15] „Потребно је променити слику жена у медијима”, на линку: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3134013/potrebno-promeniti-sliku-zena-u-medijima.html>, приступ 7. децембар, 2019.

[16] Роланд Лоример, *Масовне комуникације*, Клио, Београд, 1998.

[17] Руди Стојак, *Метода анализе садржаја*, Институт за проучавање националних односа, Сарајево, ДП Графичар, Тузла, Сарајево, 1990.

[18] Сања Савић, „Значај и улога медија у остваривању циљева родне равноправности” у Биљана Стојковић (ур.), *Жене, мир и безбедност – родна анализа 2010–2015*, Министарство одбране, Сектор за политику одбране, Управа за стратегијско планирање, Београд, 2016.

[19] Станислав Фајгељ, *Метод истраживања понашања*, Центар за примењену психологију, Београд, 2020.

[20] Тома Ђорђевић, *Теорија информација и теорија масовних комуникација*, ООУР „Издавачко-публицистичка делатност”, Београд, 1979.

[21] Франце Врег, *Друштвено комуницирање*, Центар за информације и публицитет, Загреб, 1975.

[22] Caitlin Foster, „Military women are 3 times more likely to suffer infertility than civilians, but the Pentagon is forcing nearly all of them to pay for their own treatment”, *Business insider*, 20.12.2018. На линку: <https://www.businessinsider.com/military-women-suffer-infertility-at-3-times-the-rate-of-civilians-2018-12>, приступ 7. децембар 2019.

Документа и друго

[23] Закључак Владе и НАП-а. на линку:

http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/akcioni_planovi/2017/Zakljucak%20Vlade%20o%20usvajanju%20NAP%20za%20primenu%20R_1325%20SB%20UN%20u%20R_Srbiji.pdf, приступ 17. октобар 2019.

[24] Национална стратегија за родну равноправност од 2016. до 2020. године са Акционим планом 2016–2018, Родна равноправност у медијској сфери.

[25] Национални акциони план за примену Резолуције 1325 СБ УН – Жене, мир и безбедност у Републици Србији, на линку: <http://www.mod.gov.rs/lat/11050/novi-akcioni-plan-za-primenu-rezolucije-1325-11050>, приступ 17. новембар 2019.

[26] „Службени гласник РС”, бр. 104/09

[27] „Службени гласник РС”, бр. 22/09

[28] Електронска база података и прес-клипинзи Управе за односе са јавношћу Министарства одбране.

Media Image of Women in the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces

The way media and journalism present and deal with certain topics can firmly reflect the dominant opinion on questions important in society. This paper examines the way media describes women in the Serbian Armed Forces. The authors postulate that the positive publicity in the media can contribute to achieving greater equality, as well as encouraging woman to choose military professions, while simultaneously improving the public image of the Serbian Armed Forces.

This research covers items published in print and electronic Serbian media spanning from 2016. to 2018. Our research demonstrates that women in the Serbian Armed Forces are consistently present at the same percentage of the total amount of public reporting on military news and topics. Such result is a reflection of the societal acceptance of female enrolment in the Military Academy more than a decade ago, coupled with the implementation of two national Action Plans under the UN Security Council’s Resolution 1325 – Women, Peace and Security in the Republic of Serbia.

It is the opinion of the authors that the image of women in traditionally male – dominant professions, such as the military, is viewed as positive. The majority of articles on women in the Army are noted to be issued during either highly publicized events, such as the promotion ceremony for the youngest officers of the Serbian Armed Forces in front of the National Assembly in Belgrade or during advertisements for enrolment in Military Schools and voluntary conscription. Overall, the image and role of women in the Army is viewed as more positive compared to articles of women in general and in other professions in Serbia. The results of this research have also indicated that some stereotyping exists, relating to the representation of women in media. Further improvements can be directed towards diversifying topics on women with the active support of the military establishment itself.

Key words: media representation of women in the military, gender equality, content analysis, mass communication media

УЗРОЦИ ПРОЛИФЕРАЦИЈЕ НУКЛЕАРНОГ ОРУЖЈА – СЛУЧАЈ СРЕДЊЕГ ИСТОКА

Владислав Р. Стефановић*

Достављен: 12. 03. 2020.

Језик рада: Српски

Прихваћен: 16. 06. 2020.

Тип рада: Прегледни рад

DOI број: 10.5937/vojdelo2001023S

Предмет истраживања овог рада је пролиферација нуклеарног оружја и последице по регионалну и светску безбедност. Истраживањем се настоји објаснити мотив држава да дођу у посед нуклеарног оружја. Такође, разматрају се и последице по регион уколико једна од држава дође у посед нуклеарног оружја. Предмет истраживања у највећој мери обухвата регион Средњег истока. С обзиром да је проблем пролиферације присутан и ван оквира овог региона, истраживање ће обухватити и друге случајеве пролиферације. Случајеви пролиферације ван региона Средњег истока представљаће смерницу за разумевање дешавања по питању пролиферације у овом региону, и настојати да објасне узроке пролиферације нуклеарног оружја у свету.

Кључне речи: *нуклеарно оружје, Средњи исток, пролиферација, војна моћ, безбедност*

Увод

Пролиферација нуклеарног оружја представља једну од највећих безбедносних претњи у савременом свету. Велики напори међународне заједнице да спречи повећање броја нуклеарних држава праћени су, како економским и политичким, тако и војним притисцима и претњама упућеним државама које теже да дођу у посед нуклеарног оружја. Међутим, сви наведени притисци нису довољни да би се државе које настоје да произведу нуклеарно оружје одвратиле од тих намера. Знатан број држава одустао је од развоја нуклеарног оружја, или коришћења нуклеарне технологије у цивилне сврхе, док неке земље настоје да развију нуклеарни програм и настоје да произведу нуклеарно оружје, без обзира на притиске међународне заједнице. Посебан безбедносни изазов за међународну заједницу представља ирански нуклеарни програм, као

* Градска општина Вождовац, Београд, vladislavdiplomacy@gmail.com

и последице по регион Средњег истока уколико Иран развије нуклеарно оружје. Забринутост дела међународне заједнице, посебно Запада и Израела, да би нуклеарни Иран дестабилизовао регион и да би се пробудиле његове експанзионистичке тежње које би за последицу могле имати избијање ратова великих размера, представља само једну страну безбедносних претњи. С обзиром на то да нуклеарно оружје представља и статусни симбол, симбол велике војне моћи и технолошке развијености, поставља се питање како би, и на који начин, реаговале државе Средњег истока које претендују на трон регионалног лидера, тј. да ли би и друге државе региона посегнуле за развојем нуклеарног оружја.

Основно истраживачко питање јесте који је мотив држава на Средњем истоку да поседују нуклеарно оружје. У оквиру овог питања настоји се пружити одговор и на питање какве би биле последице по безбедност региона уколико би нека држава дошла у посед нуклеарног оружја. Мотив се разматра у оквиру утицаја типа режима, безбедносних претњи, тежње за међународним и регионалним позиционирањем, као и за решавање унутар политичких проблема.

Одговором на постављена истраживачка питања и обрадом задате теме рада може се прогноирати развој процеса производње нуклеарног оружја и нуклеарне технологије на Средњем истоку, као и последице по безбедност овог региона. Такође, резултати истраживања могу послужити за поређење резултата других истраживања из ове области и могу допринети повећању фонда знања о пролиферацији нуклеарног оружја.

Узроци пролиферације нуклеарног оружја

О процесу пролиферације нуклеарног оружја постоје опречна мишљења. По једном суду нуклеарно оружје учвршћује мир између нуклеарних држава, а по другом пролиферација нуклеарног оружја повећава опасност од избијања нуклеарних сукоба. У складу с тим тумачењима постоје и опречна мишљења о узроцима пролиферације.

Тежња држава за стицањем нуклеарног оружја тумачи се као жеља за одвраћањем од напада других држава, јер се сматра да је ово оружје пре свега дефанзивно. Међутим, нуклеарно оружје посматра се и као офанзивно оружје, тј. као средство помоћу којег се непријатељ под претњом нуклеарног напада приморава на поступке које не би учинио да не постоји такав вид претње.

Школа реализма сматра да је у природи државе да тежи стицању, очувању и увећању своје војне моћи, јер она представља гарант опстанка и развоја државе и да нуклеарно оружје представља најуверљивије средство одвраћања од напада других држава. У том контексту, структурални реализам заступа став да пролиферација нуклеарног оружја умањује могућност од избијања оружаних сукоба нуклеарних држава и да пролиферација учвршћује мир између нуклеарних сила. Са друге стране, либерализам види опасност од пролиферације нуклеарног оружја, сматрајући да је за светски мир неопходно смањење нуклеар-

ног арсенала и спречавање повећања броја нуклеарних држава. Најефикаснији начин за заустављање пролиферације представљају политички и економски притисци међународне заједнице. Само постојање нуклеарног оружја, како сматрају либерали, представља потенцијалну опасност од нуклеарног холокауста.

Треба рећи да се теоријским приступима, методама и техникама истраживања пролиферације нуклеарног оружја бави недовољан број радова. То се објашњава малим бројем случајева пролиферације, тешко доступним информацијама, као и неопходним сложеним знањима из области нуклеарне технологије и војних наука. Уколико би се истраживањем обухватила сва искуства из ове области, можда би свако од њих пружио одговор или разјашњење овог проблема.

Један од радова који је свеобухватном анализом различитих метода и приступа настојао да пружи што потпунији одговор на узроке пролиферације нуклеарног оружја представља рад Скота Сагана (*Sagan, 2011, pp. 225–241*) „Узроци пролиферације нуклеарног оружја”. Наиме, Саган је настојао да појасни разлику између цивилног нуклеарног програма и употребе нуклеарне технологије у војне сврхе, који су више него значајни за разумевање овог проблема. Затим, он је извршио анализу досадашњих радова који су настојали да објасне узроке пролиферације нуклеарног оружја, како са аспекта међународног права, улоге врсте режима и појединца у врху власти, тако и са становишта безбедносних изазова и претњи. Овако постављен рад пружио је смернице за даља истраживања из ове области и указује на пропусте у досадашњим истраживањима.

Саганово теоријско-емпиријско истраживање уоквирено је самом природом проблема истраживачког питања. Наиме, Саган подржава аргумент реалистичке школе међународних односа да државе развијају нуклеарно оружје када се суочавају са безбедносним изазовима, и да то представља један од мотива за развој војног нуклеарног програма, али фокус на безбедносним питањима не би разјаснио све случајеве пролиферације. Конструктивистички приступ појаснио би улогу нуклеарног оружја као статусног симбола и средства за боље позиционирање државе на међународној сцени и у региону. Са друге стране, сматра Саган, разумевање одлука појединца и утицаја на њихово одлучивање може допринети бољем разумевању проблема пролиферације. Такође, нормативни приступ може одиграти значајну улогу у разумевању међународноправног положаја нуклеарног оружја и уговора везаних за овај проблем, и пружити одговоре на могућа међународноправна решења. Може се закључити да Саган користи више теоријских приступа, односно анализом различитих приступа настоји да објасни узроке пролиферације нуклеарног оружја.

У свом истраживању Саган наводи државе које су развиле нуклеарно оружје, оне које су га произвеле и оне које су напустиле нуклеарни програм. Затим приступа анализи литературе која се односи на везу између нуклеарне енергије и производње нуклеарног оружја. Предочава и своја сазнања о одлукама држава да произведу нуклеарно оружје. Затим анализира улогу НПТ уговора (*Non-Proliferation Treaty*) у процесу доношења одлука за развој нуклеарног оружја у демократским и недемократским државама. На крају, Саган указује на слабости и недостатке досадашњих истраживања.

Истраживање обухвата период од 1945. године – од прве употребе нуклеарне бомбе *in vivo* до данашњих дана. Обухваћене су државе које су произвеле нуклеарно оружје, оне које су почеле са његовим развојем, као и земље које нису успеле да га развију. Постоји сагласност о томе које државе данас поседују нуклеарно оружје, али не и о томе када су државе „друге генерације” стекле ово оружје.

Истраживачки задатак је додатно отежан малим бројем случајева стварања нуклеарних држава, као и непотпуним, а понекад и недоступним информацијама о периоду настанка нуклеарног програма и његовог развоја. Такође, како наводи Саган, неопходно је појаснити појам нуклеарне способности, тј. који индикатори указују да је држава способна да развије нуклеарно оружје.

Атоми за мир и атоми за рат

Употреба нуклеарне енергије у цивилне сврхе и развој војног нуклеарног програма неретко изазивају велике забуне и неразумевање у начину њеног коришћења. Наиме, велики број држава користи нуклеарну енергију у производњи електричне енергије или у друге невојне сврхе, што не значи да су оне способне или имају намеру да развију нуклеарно оружје. Да ли ће цивилни нуклеарни програм послужити за развој војног нуклеарног програма зависи од одлуке државе. Међутим, неки индикатори степена технолошког развоја државе могу указати на њену способност да развије војни нуклеарни програм.

Мејер (*Meyer*, 1984, pp. 5–18) наводи сет техничких и економских индикатора који би требало да укажу на способност државе да произведе нуклеарно оружје, као и две посредујуће варијабле које се односе на рад нуклеарних реактора, као и аутомобилску и електронску производњу. На основу тих индикатора Мејер је идентификовао 34 државе које имају латентну способност да произведу нуклеарно оружје. Деценију касније Стол (*Stoll*, 2013, pp. 113–118) износи чињеницу да је обogaћени уранијум доступан на светском тржишту и да није неопходно да држава поседује технологију за обogaћивање уранијума. Он сматра да је 1992. године 48 држава имало латентну способност за производњу нуклеарног оружја. Хименс (*Humans*, 2013, pp. 162–177) прихвата Столову аргументацију, али је настојао објаснити јаз између броја држава које су способне да произведу нуклеарно оружје и броја држава које га поседују. Наиме, за производњу нуклеарног оружја неопходан је високообogaћени уранијум или плутонијум који се не налази на тржишту. Међутим, не поседују све државе које имају нуклеарну технологију и услове за производњу високо-обogaћеног уранијума. Џо и Гарцке (*Dong-Joon & Gartzke*, 2014, pp. 167–194) сматрају да државе које поседују уранијум или плутонијум не представљају опасност за пролиферацију нуклеарног оружја, јер само поседовање физионог материјала не значи да је држава технолошки способна да развије нуклеарно оружје, као ни да постоји политичка воља за развој таквог оружја. Са друге стране, државе које желе да дођу у посед нуклеарног оружја то ће и остварити.

Саган сматра да наведени примери истраживања удаљавају од одговора на питање који су узроци пролиферације нуклеарног оружја. Наиме, они користе просредне варијабле које су лако доступне, а не прикупљају податке који одражавају суштинске варијабле стварног интереса. Истраживачи који су заинтересовани за мерење нуклеарне војне способности могу поставити сетове података у вези с искуствима и стручношћу при производњи оружја, а не да користе постојеће податке о производњи телевизора и аутомобила. Такође, отворена тржишта на којима је могуће набавити нуклеарни материјал не говоре много о томе које државе ће користити тај материјал за производњу нуклеарног оружја. Саган скреће пажњу и на коришћење два појма као синонима, а које је неопходно разликовати. Војна нуклеарна способност и нуклеарна латентност представљају различите аналитичке оквире. Војна нуклеарна способност односи се на самодовољност државе да произведе нуклеарно оружје, тј. да располаже фисионим материјалима и технолошком способношћу, док латентна способност представља меру колико је држави потребно времена да произведе нуклеарно оружје, уколико се одлучи на тај потез. Ако нашу пажњу фокусирамо на поседовање фисионог материјала и поседовање нуклеарне технологије добићемо резултате истраживања који су далеко од објашњења пролиферације нуклеарног оружја. Велики број држава поседује фисионе материјале и нуклеарну технологију, али се није одлучило за производњу нуклеарног оружја. Одговор на питање који су узроци пролиферације нуклеарног оружја, како сматра Саган, треба потражити у анализи економичности нуклеарне енергије, извозу фисионих материјала и режиму контроле трговине и развоја нуклеарних материјала и технологије.

Међународни споразуми у трговини нуклеарним горивом

Саган издваја два рада који представљају значајан допринос у разумевању повезаности нуклеарне енергије и нуклеарног оружја. Оба рада настоје да објасне везу између нуклеарне енергије и нуклеарног оружја односом између извоза нуклеарне технологије и споразума у вези с извозом, и производње нуклеарне технологије и нуклеарног горива. Такође, у тим радовима представљају се технологија за прераду нуклеарног горива, неопходна знања и обука кадрова за рад у нуклеарним електранама, као и улога и развој истраживачких реактора.

Крониг (*Kroenig*, 2013, р. 123) тврди да „осетљива” нуклеарна помоћ доприноси ширењу нуклеарног оружја и да пружање информација о пројектовању и производњи нуклеарног оружја, продаја фисионог материјала, помоћ у изградњи постројења за обогаћивање уранијума или прераду плутонијума, представљају јасне показатеље да држава тежи развоју и стицању нуклеарног оружја. Он је, такође, уврстио и бруто домаћи производ, индустријске капацитете и ривалство са нуклеарним државама, као показатеље намере државе да развије нуклеарну технологију, а који су у директној корелацији са елементима „осетљиве” нуклеарне помоћи. Своју теорију о утицају ове нуклеарне помоћи Крониг је тестирао на сту-

дији случаја Израела, Кине и Пакистана. На овој студији случаја успешно је тестирао своју тезу, али је покушао и да одговори на питање зашто неке државе пружају другим државама помоћ, или уступају технологију, у производњи нуклеарног оружја. Дошао је до закључка да осим економске користи које имају извозници нуклеарне технологије, постоји и следеће објашњење: „Непријатељ нашег непријатеља је наш најбољи купац”. На тај начин он појашњава и утицај безбедносног и политичког аспекта продаје нуклеарне технологије.

За разлику од Кронига, Фурман (*Fuhrmann*, 2013, pp. 7–41) у истраживање имплементира не само пружање осетљивих информација о нуклеарној технологији већ и цивилну употребу нуклеарне енергије. Наиме, он сматра да развој цивилног нуклеарног програма подстиче пролиферацију нуклеарног оружја. Пружање осетљивих информација о нуклеарном програму засигурно утиче на пролиферацију нуклеарног оружја. Међутим, и развој цивилног нуклеарног програма има утицаја на повећање броја нуклеарних држава. Фурман износи чињеницу да већина држава које су добиле нуклеарни програм у оквиру међународног уговора о цивилном развоју овог програма, није произвела нуклеарно оружје, али тврди да постоји јака узрочна веза између производње нуклеарног оружја и уговора о сарадњи у области нуклеарне технологије. Наиме, Фурман тврди да у државама које имају уговор о сарадњи у области нуклеарне технологије постоји много већи степен вероватноће да ће покренути програм развоја нуклеарног оружја, јер он зависи од безбедносних претњи. Фурманова анализа усмерава на значај уговора о сарадњи у области нуклеарне технологије, као индикатора у изучавању пролиферације нуклеарног оружја, али недовољно познате информације о почетку развоја програма за производњу овог оружја доводи у питање закључке до којих је дошао.

Захтеви за нуклеарну технологију

Различите студије које настоје објаснити мотиве држава да стекну или произведу нуклеарно оружје у највећој мери испитују различите подстицаје и често су фокусиране на актере који учествују у доношењу важних државних одлука. Студије су се углавном ослањале на теорије међународних односа, како би се провериле постављене хипотезе. Један такав пример представља Солингенов (*Solingen*, 1994, pp. 126–159) чланак из 1994. године под насловом „Политичка економија за нуклеарну уздржаност”, где се тврди да су либералне владе спремније да прихвате регионалну пролиферацију од националистичких или радикално-конфесионалних политичких структура. За разлику од Солингена, који разматра утицај природе и врсте власти на пролиферацију нуклеарног оружја, Саган (*Sagan*, 1996, pp. 54–86) у чланку „Три модела у потрази за бомбом” из 1996. године покушава да, на основу безбедносних претњи, домаћих политичких интереса и међународних норми, објасни одлуку државе да произведе нуклеарно оружје. Саган закључује да је безбедносна претња најјачи мо-

тив за доношење одлуке о отпочињању развоја нуклеарног оружја, док су унутрашњи политички интереси и међународне норме подстицајни, али не и одлучујући чиниоци који утичу на политичку одлуку.

Вишедеценијска дебата о узроцима пролиферације нуклеарног оружја праћена је разнородним аргументима о мотивима за његову производњу. Неки истраживачи истичу значај безбедносних претњи, други сматрају да су економски интереси главни покретач или мотив за стицање нуклеарног оружја, док конструктивистичке теорије указују на значај нормативних ограничења и промене идентитета појединаца, владе или вође.

Нове квантитативне студије о мотивима држава за пролиферацију, у настојању да дођу до нових сазнаја о мотивима држава да развијају нуклеарно оружје, користе велики број података, различите методе за кодирање кључних варијабли и низ статистичких метода. Међутим, тако постављена истраживања нису дала жељене резултате. Синг и Веј сматрају да су трајна ривалства и оружани спорови најјачи мотиви за стицање нуклеарног оружја, док Џо и Гарцка сматрају да ривалство није основни мотив за његову производњу, већ да је то добијање статуса нуклеарне силе, и да унутрашње и међународне безбедносне претње такође представљају снажан подстрек за производњу тог оружја.

Утицај режима на развој нуклеарног оружја

Саган издваја студије случаја Абрахама (*Itty*), Хајмена (*Jacques Hyman*) и Солингена (*Etel Solingen*) као посебно значајне за разумевање пролиферације нуклеарног оружја, као и употребе ових студија у тестирању теорија истраживача из ове области. Наиме, студије су усмерене на разумевање улоге високих представника власти на ширење нуклеарног оружја и обухватају специфичне националне и регионалне случајеве пролиферације.

Абрахам уводи нови концепт „нуклеарне амбиваленције” у истраживање узрока пролиферације. Он тврди да постоји велико неразумевање везе између цивилног нуклеарног програма и развоја нуклеарног оружја.

У радовима већине истраживача прати се развој нуклеарне технологије држава и настоји се објаснити да ли власт развија само цивилни нуклеарни програм или настоји да стекне латентну или пуну способност за развој нуклеарног оружја. Наиме, на тај начин се истражују две различите области – да ли је власт у потрази за нуклеарним оружјем или не, и да ли крије своја постројења да прикрије своје намере.

Абрахам (*Itty*, 2009, pp. 106–136) сматра да носиоци власти немају изражене и јасне намере за развој војне нуклеарне технологије. Њихова одлука на такав корак последица је широког спектра политичких и друштвених фактора. На пример у индијског нуклеарног програма Абрахам износи став да су се научници и бирократе у Индији највише залагали за развој тог програма, а имали су велики политички утицај у држави и високи степен аутономије у државном апарату. Такође, како тврди Абрахам, нуклеарна амбиваленција је уобичајен мотив за развој програма, посебно у мање развијеним државама.

Хајмен такође доприноси сазнањима о пролиферацији. Наиме, он тврди да мали број лидера жели да развија нуклеарно оружје, јер је развој тог програма „револуционарна одлука и скок у мрак” (*Нутан*, 2006, pp. 1–46). Одлука о развоју нуклеарног оружја доноси велику неизвесност, јер је питање да ли ће држава уопште успети да развије програм, али и да ли ће то повећати или умањити националну безбедност. Због тога је пролиферација редак случај, не због институционалних ограничења или политичких притисака, већ зато што постоји мали број држава које треба ограничити у развоју нуклеарног оружја. Основу психолошке теорије коју развија Хајмен представља узрочна веза између националистичког идентитета неких лидера који своју нацију виде у природном стању непријатељства са другим нацијама, и одлуке о развоју нуклеарног оружја. За такве лидере, који себе и своју нацију сматрају супериорнима у односу на друге нације, посебно непријатељске, стицање нуклеарног оружја није само рационална калкулација бенефита и трошкова за државу, или своју политичку партију, већ је и у функцији личне промоције. У оквиру овако постављеног истраживања, Хајмен је на случају развоја аргентинског нуклеарног програма закључио да он није био усмерен на производњу нуклеарног оружја, већ нуклеарног горива које је неопходно за покретање нуклеарних подморница. У свом истраживању Хајмен се не ослања на историјске студије случајева у одлучивању за покретање развоја војног нуклеарног програма, како би проверио своју кључну независну варијабилу, јер би то било проблематично за индукативно изведену теорију, већ развија концепт „националног идентитета” и користи квантитативну анализу садржаја јавног обраћања носиоца највише политичке власти, како би проценио да ли лидер може да се сврста у ред „опозиционих националиста”.

Солинген (*Solingen*, 2007, pp. 3–22) упоредном анализом развоја нуклеарног оружја у Азији и на Средњем истоку пореди понашање тих држава током развоја нуклеарне технологије. Фокус истраживања је у утицају глобалних економских интеграција на развој нуклеарног оружја. Солинген настоји да објасни улогу глобалних економских интеграција на доношење политичких одлука, као и на развој нуклеарног оружја. Он закључује да су државе, или лидери који се залажу за глобалну економску интеграцију, мање склони развоју нуклеарног оружја, док су државе које се ослањају на своје тржиште и развијају национални идентитет склоније развоју овог оружја. Овако постављена теорија сагледава узрок пролиферације нуклеарног оружја из другог угла, и објашњава утицај глобалних економских интеграција на развој војног нуклеарног програма, али је тешко извршити генерализацију ове теорије и применити је на све случајеве. Велики допринос у развоју фонда знања о пролиферацији нуклеарног оружја огледа се у временској дистанци у истраживању. Наиме, истраживање обухвата период од потписивања НПТ уговора до данашњих дана, чиме је аутор направио јасну дистанцу у развоју нуклеарног оружја пре и након потписивања Уговора, као облика нормативног и институционалног ограничења развоја нуклеарног оружја.

Уговор о неширењу нуклеарног оружја, тип режима и нуклеарна пролиферација

Упркос томе што нема консензуса о узроцима ширења нуклеарног оружја, и у студијама случајева и у квантитативним истраживањима постоји сагласност да режим Уговора о неширењу нуклеарног оружја (НПТ)¹ нема или има минимални утицај на пролиферацију нуклеарног оружја. Широка распрострањеност и доступност нуклеарне технологије отежава напоре да се оствари пуна контрола над режимом непролиферације. Хајмен (*Human*, 2006а, pp. 204–226) сматра да државе које поседују нуклеарну технологију у већој мери утичу на пролиферацију него НПТ уговор. Гарцке (*Gartzke*, 2014а, pp. 167–194) износи мишљење да је ефекат обуздавања ширења нуклеарног оружја НПТ уговором надвладан ефектом ширења нуклеарног оружја проистеклим из потражње и понуде нуклеарне технологије. Солинген (*Solingen*, 2007а, p. 69) поставља питање да ли би се већи број држава определио за развој нуклеарног оружја да не постоји НПТ уговор? Тешко, закључује Солинген.

Бетс (*Betts*, 2001, pp. 51–85) сматра да је НПТ уговор настао као последица обуставе ширења нуклеарног оружја и да никако није узрок, као ни гаранција непролиферације. Наиме, државе које су остале ван уговора развиле су нуклеарно оружје, док су га неке потписнице произвеле или покушавају да овладају технологијом за његову производњу. У оквиру овог истраживања као да је игнорисан утицај који је уговор имао на пролиферацију. Наиме, потписнице уговора су се обавезале на извесне обавезе, али и привилегије. Редовне контроле Међународне агенције за нуклеарну енергију (*International Atomic Energy Agency*) засигурно представљају најефикаснији начин за контролу развоја нуклеарне технологије. Потпуни успех у контроли развоја је тешко остварљив, али контроле поскупљују и отежавају брз и ефикасан развој нуклеарног оружја. Такође, Уговор није потпуно ефикасан у сузбијању пролиферације, али његово непоштовање и избегавање уговорних обавеза представља јасан индикатор да држава развија програм који може бити употребљен у војне сврхе. Колики год да је значај НПТ уговора за разумевање пролиферације нуклеарног оружја, он за-

¹ Уговор о неширењу нуклеарног оружја (NPT – *Nuclear Non-Proliferation Treaty*). Након што су САД обавиле прво тестирање нуклеарног оружја у Аламогорду у Новом Мексику 16. јула 1945, а затим у августу бациле атомске бомбе на Хиросиму и Нагасаки, и друге земље су започеле развој нуклеарног оружја. Тако је СССР обавио прву нуклеарну пробу 1949. године, Велика Британија 1952, Француска 1960. и Кина 1964. године. Током 50-их почињу интензивни преговори о уговору који би онемогућио даље ширење нуклеарног оружја. Уговор је коначно закључен 1968, а ступио је на снагу 1970. године. До данас га је ратификовало 187 држава. Њиме се уводи статус нуклеарних и нуклеарних држава. Земље без нуклеарног оружја обавезале су се да га не развијају, а земље које су га поседовале обавезале су се да га не продају другим државама, као ни технологију за његову производњу. Мере надзора спроводи Међународна агенција за атомску енергију са седиштем у Бечу. Internet: Available at: <http://www.iaea.org/Publications/Documents/Treaties/npt.html>, Accessed 4 september 2013.

узима другоразредни значај. Највећи број истраживања настоји да утврди однос врсте и типа режима на доношење одлуке о развоју нуклеарног оружја. Џо и Гарцке сматрају да су демократије у већој мери подложне утицају јавног мњења и да ће се у случају националистичког притиска одлучити за развој програма производње нуклеарног оружја, док ће делимичне демократије развити програм због унутардржавних прилика.

Такође, Џо и Гарцка, као и Синг и Веј, Крониг и Фирман сматрају да су у демократским режимима много веће шансе да се отпочне са развојем програма производње нуклеарног оружја. Наиме, власт у демократским режимима настоји да прати захтеве народа, како би опстала или учврстила свој положај. Уколико су захтеви за развој нуклеарног оружја врло изражени, демократски режим ће се много лакше определити за тај програм него тоталитарни или аутократски режими. У тоталитарним режимима је степен контроле јавног мњења толико висок да је скоро немогуће разазнати стварне интересе и жеље народа. Међутим, ова истраживања колико год да доприносе фонду знања о пролиферацији нуклеарног оружја и улози типа режима у процесу пролиферације, игноришу чињеницу да је значајан број демократских режима стекао нуклеарно оружје и нуклеарну технологију пре потписивања НПТ уговора, као и да је велики број демократских држава напустио програм развоја нуклеарног оружја, или га се одрекао.

Ирански нуклеарни програм и последице по безбедност Средњег истока

Од првих наговештаја да Иран настоји да стекне нуклеарно оружје, па до данашњих дана, води се борба дела светске јавности да се онемогући даљи развој његовог нуклеарног програма. Ипак, Иран наставља са осавремењивањем свог програма уз помоћ држава које се не слажу са претпоставкама да ће га ова земља користити у војне сврхе. Уз мала одступања од поменутог образаца понашања, мењала се само реторика страна у сукобу. Америка, Израел и део западних држава поштрили су своје критике и све чешће прете војном интервенцијом, док Иран прети одмаздом над Израелом.

Русија и Кина, као сталне чланице Савета безбедности Уједињених нација, позивају на мир и уздржаност, посебно од војне интервенције, а са друге стране помажу Ирану у развоју нуклеарног програма, али, како кажу, у оквиру НПТ уговора. Неусаглашеност држава да осуде ирански нуклеарни програм приметан је и на регионалном нивоу. Неке од држава Средњег истока сматрају да Иран полаже право на развој нуклеарног програма све док се не докаже да га не користи у мирољубиве сврхе. Треба поменути да и велики број земаља користи овај програм за производњу електричне енергије и у медицинске сврхе.

Међутим, нису све државе Средњег истока сагласне са оваквом констатацијом. Наиме, неке државе сматрају да Иран лако може произвести нуклеарно

оружје и дестабилизovati читав регион, с обзиром на изјаве иранских званичника да Израел не треба да постоји. Такође, проблем је што и Турска и Саудијска Арабија сматрају да треба да развију нуклеарно оружје како би се заштитиле и одвратиле друге државе од напада нуклеарним оружјем. Мотив за овладавање нуклеарном технологијом Турске и Саудијске Арабије није само да се друга држава одврати од нуклеарног напада, већ и да се стекне статус регионалне силе, јер нуклеарно оружје је статус и симбол моћи, како војне тако и технолошке.

Природу нуклеарног оружја, као и опасност од пролиферације, у потпуности су разумели и амерички војни и политички стратези као безбедносни проблем пред којим се налази Америка почетком трећег миленијума. Основни проблеми и безбедносни изазови односе се на решавање проблема међународног тероризма и пролиферације нуклеарног оружја. Доктрина или стратегија која треба да одговори на постојеће проблеме садржана је у Стратегији националне безбедности, коју је амерички Конгрес усвојио септембра 2002. године, а децембра исте године Џорџ Буш (*George Bush*) представио јавности. Стратегија је подразумевала не само да се нападне непријатељ за кога се сумња да ће извршити напад нуклеарним оружјем већ да се изврше превентивни удари на државе које настоје да дођу у посед технологије за израду нуклеарног оружја. „Осовине зла” или државе које су означене као највећа претња америчкој безбедности – Ирак, Иран и Северна Кореја, представљале су прву мету за спровођење нове стратегије која је подразумевала превентивне нападе.

Притисци на Иран од дела међународне заједнице нису постигли жељени ефекат, тако да је ова земља наставила са развојем нуклеарног програма, као и програма развоја балистичких ракета и најавила производњу балистичке ракете Шахаб (*Shahab*) 4 са дометом од око 2000 километара. Реакција Израела, поред сталних притисака, била је да са Америком уговори испоруку ловаца бомбардера Ф16, како би се одржала војна предност и ојачала способност Израела за одговор на војне претње. Безбедносна дилема и у овом случају била је да се повећањем војног арсенала и његовим осавремењивањем повећава безбедност државе и умањује ризик од напада непријатеља. У првим годинама развоја иранског нуклеарног програма, Иран и Израел започели су трку у наоружању. Америка и део западних држава пружили су помоћ Израелу да повећа војни арсенал, док су Русија, Кина и Северна Кореја помагале Ирану у развоју нуклеарног програма и осавремењивању конвенционалног наоружања. Међутим, како је време одмицало све већи број држава у региону осетио је опасност од оваквог развоја догађаја, па су и оне почеле да се додатно наоружавају. Поред повећања конвенционалног арсенала, Саудијска Арабија и Турска су такође почеле размишљати о изградњи нуклеарних реактора и производњи нуклеарног оружја.

Наведени примери понашања држава Средњег истока и великих сила према Иранском нуклеарном програму јасно наводе на закључак да је развој иранске нуклеарне технологије значајна безбедносна претње по регион Средњег истока. Настојање Ирана да произведе нуклеарне главе представља само део безбедносних изазова и претњи. Садашњи ракетни арсенал Ирана – наоружане нукле-

арне главе угрожавале би само државе у региону. Уколико би Иран дошао у посед ракета далеког домета или интерконтиненталних балистичких ракета, мапа држава које би сматрале да су угрожене била би много већа. Сходно томе, развој иранског нуклеарног програма неопходно је пратити са аспекта развоја нуклеарне технологије и развоја ракетног програма. На тај начин добија се приближнија слика о намерама Ирана: да ли би се нуклеарна технологија користила за производњу електричне енергије и у медицинске сврхе или за војне потребе.

Предлог истраживачке агенде

Како би се остварио напредак у истраживањима о могућем развоју процеса пролиферације нуклеарног оружја, али и да би се боље објаснила нуклеарна прошлост, истраживачи треба да користе предности коришћења како метода квантитативних истраживања, тако и метода студија случаја. Такође, неопходна су и тачна и прецизна знања из области техничких и технолошких услова за развој нуклеарне технологије, као и познавање институционалних услова у оквиру којих су донесене одлуке о развоју нуклеарног оружја или одустајању од тог програма. Тачније, истраживачи би требало да се усредсреде на четири основна питања.

Велики је број радова који обрађују тему утицаја међународне политичке економије или споразума о људским правима на институције, док се мали број истраживања бави утицајем међународних безбедносних споразума, посебно споразума о нуклеарној пролиферацији и НПТ уговору. Неолиберална институционална теорија препознаје решење пролиферације у овом уговору. Наиме, члан 1. НПТ уговора обавезује нуклеарне државе да не снабдевају друге државе нуклеарним оружјем, чиме осликава и логику понашања нуклеарних држава. Наиме, нуклеарна држава није заинтересована да уступи нуклеарну технологију својим савезницима или другим државама, под условом да на исти начин поступе и друге нуклеарне државе. На тај начин се контролише пролиферација, а службеници Међународне агенције за нуклеарну енергију имају овлашћења да наводе држава провере на терену. На тај начин државе се обезбеђују да неће бити у ситуацијама да тајно развијају програм или да буду изложене политичком и економском притиску. Реалистички приступ сматра да је НПТ уговор, пре свега, лицемеран. Наиме, тачка 4. овог уговора обавезује нуклеарне државе да смање своје нуклеарне арсенале, док се државама које приступе уговору забрањује развој нуклеарног оружја. Нуклеарне држава нису смањиле своје нуклеарне потенцијале већ су их многоструко увећале, без икаквих последица, док се нуклеарним потписницима строго забрањује развој нуклеарног оружја. На тај начин настају нуклеарне државе првог и другог реда. Међународни уговор омогућио је неким државама одређено право које је забрањено другим државама. Генерална или општа теорија о томе како функционише НПТ уговор не пружа потребна знања о пролиферацији нуклеарног оружја, али мотиви држава да потпишу уговор могу појаснити различите путеве држава у развоју нуклеарне технологије. Државе су приступале

уговору да би обезбедиле регионалну стабилност, односно да би оклониле бојазан да ће регионални ривал приступити развоју нуклеарног оружја, или да би показале да прихватају норме и политичке трендове светског поретка. Такође, приступање уговору може послужити и као мера прикривања већ започетог програма развоја нуклеарног програма. Разноврсни и сложени мотиви држава за приступање уговору онемогућавају да се сваки појединачни случај појасни статусом државе у НПТ уговору, посебно што однос државе према уговору није непроменљива категорија, али засигурно да би, евентуална, ревизија уговора или изједначавање статуса и права свих држава потписница значајно утицала на пролиферацију нуклеарног оружја. Поред осталог, и у том контексту може се разматрати утицај уговора на пролиферацију.

Истраживањима је потребно обухватити и утицај врсте режима на ширење нуклеарног оружја. Демократски режими доследно спроводе уговорне обавезе проистекле из НПТ уговора, али је питање зашто је то тако. Да ли су демократске државе у већој мери ограничене унутрашњим уређењем у поштовању међународних норми и обавеза у односу на недемократске државе, или приступају само оним уговорима које ће поштовати у потпуности? Да ли демократски лидери сматрају да су више ограничени него недемократски? Да ли се плаше „казне гласача“ ако се обелодани да не испуњавају уговорне обавезе, или верују да је вероватноћа да буду ухваћени у варању велика због захтева за транспарентност власти и заштите узубуњивача?

Такође, у истраживању утицаја природе режима на пролиферацију нуклеарног оружја треба прикључити и студије о односу између политичког руководства, научне заједнице и војног руководства.

Већи број интердисциплинарних истраживања из области пролиферације нуклеарне енергије и њеног утицаја на стицање латентне способности за производњу нуклеарног оружја, као и боље разумевање појма „временске линије“ за производњу нуклеарног оружја, у великој мери би помогао у разумевању и разрешењу проблема нуклеарне пролиферације. Како би се дошло до што тачнијих одговора, неопходно је да прихватимо приступ да је пут у стицању нуклеарног оружја за сваку нуклеарно државу јединствен. Будући напори за разумевање нуклеарне латентности и пролиферације биће најкориснији ако се проучава временска повезаност између потражње за нуклеарним оружјем и његовим стицањем, уместо да се ове две „стране“ ширења нуклеарног оружја разматрају као одвојена питања. Три потенцијалне везе су очигледне.

Прво, разматра се колико је влада ангажована у набавци средстава за развој нуклеарног програма. Уколико држава чини велике напоре за прибављање нуклеарне технологије и ресурса неопходних за развој нуклеарног програма, много је извесније да ће приступити развоју нуклеарног оружја него у случају да држава користи редовну процедуру у развоју нуклеарне технологије. Друго, постоји висок степен зависности између нуклеарне латентности, или нуклеарне способности, и намере актера који се залажу за развој програма производње нуклеарног оружја, који ће сматрати да је развој нуклеарног оружја у великој

мери олакшан. Треће, висок степен латентности нуклеарног програма може олакшати појединцима или партијама, који су на власти током кратког периода, да имплементирају одлуку о развоју нуклеарног оружја ради добијања унутрашње политичке подршке.

Три потенцијалне везе су очигледне. На који начин употреба цивилне нуклеарне технологије утиче на пролиферацију нуклеарног оружја, да ли она спутава или олакшава пролиферацију, да ли неуспех у ефикасној производњи нуклеарне енергије повећава вероватноћу пролиферације?

Важна детерминанта нуклеарне будућности представљаће степен у којем ширење нуклеарне енергије утиче на стварање актера у различитим државама, који настоје да задрже нуклеарну технологију у границама цивилног програма и обуздавање „нуклеарне бирократије“ у тежњама да развију програм производње нуклеарног оружја. Начин коришћења нуклеарне технологије зависи и од степена успешности развоја нуклеарног програма. Државе које са успехом развијају нуклеарни програм уживају бенефите од производње нуклеарне енергије, и ређе се упуштају у тајне и недозвољене радње у страху да би угрозили користи од производње нуклеарне енергије, док државе са мање успеха у развоју нуклеарног програма покушавају да надоместе губитке у развоју програма тако што продају технологију државама које тајно развијају нуклеарни програм.

Нова истраживања нуклеарне пролиферације су у току. Ипак, потребно је више студија случаја о доношењу одлука за или против пролиферације нуклеарног оружја, како би се проширила сазнања и тестирали узрочни механизми које смо поставили у нашим истраживањима. Већи број квантитативних истраживања неопходан је за што већи степен уопштавања наших теорија. Такође, потребан је већи број интердисциплинарних истраживања која би, поред осталог, обухватила и техничко знање о нуклеарној технологији, али и знање из области међународног права које регулише ову област. Овако сложене истраживачке агенде су неопходне, како би се боље разумела нуклеарна прошлост и пружила извеснија предвиђања о нуклеарној будућности.

Закључак

Анализирани рад настоји да одговори на питање узрока пролиферације нуклеарног оружја и представља значајну смерницу за разумевање и објашњење феномена пролиферације нуклеарног оружја. Резултати истраживања, као и сазнања из Саганове анализе, примењиви су како за истраживање сваког појединачног случаја, тако и за истраживање пролиферације у региону или на светском нивоу. Истраживање узрока пролиферације нуклеарног оружја на Средњем истоку представљало би једну од неопходних карика за разумевање пролиферације, и послужило даљим истраживачким подухватима за упоређивање узрока пролиферације у односу на друге регионе и можда пружило заједничке детерминанте за различите или све регионе.

У настојању да одговори на питање који су мотиви држава да произведу нуклеарно оружје, Саган је приступио врло обазриво. Прво, настојао је да објасни разлику између нуклеарне технологије која се користи у цивилне сврхе и нуклеарне технологије за развој нуклеарног оружја. Такође, објаснио је и везу између цивилне и војне нуклеарне технологије, тј. како цивилни нуклеарни програм може прерасти у војни. Овакав приступ представља значајан допринос у одговору на постављено питање. Основна замерка у овом делу анализе јесте да Саган запоставља, или игнорише, да у своје истраживање уврсти и знања из области природних наука, која би појаснила термине: нуклеарни реактор, нуклеарне центрифуге, обogaћени уранијум... Са јасно објашњеним терминима, сваком читаоцу лакше би било да прати истраживања из ове области. Уколико се претпостави да сви истраживачи из области међународних односа одлично познају и разумеју основне принципе функционисања нуклеарне технологије и производње нуклеарног оружја, можемо се наћи на стрампутици. Наиме, може се закључити да мали број истраживача из ове области разуме у ком проценту уранијум мора бити обogaћен да би се користио у производњи нуклеарне главе, затим шта су то нуклеарне центрифуге или нуклеарне електране. Основна знања из процеса производње нуклеарне енергије и коришћење нуклеарне технологије, као и објашњење наведених термина, помогло би да се боље разуме степен развоја нуклеарне технологије у некој држави. Ирански нуклеарни програм лакше би се разумео када би се знало зашто је проблем уколико Иран обогати уранијум у проценту већем од 20%, или зашто Израел и Америка страхују од савремених нуклеарних центрифуга које је ова земља недавно набавила. Дакле, без обзира на то да ли се ради о студији случаја или се настоји пружити одговор за већи број случајева, неопходно је, пре свега, упознавање са основним појмовима и терминима из области физике, војних наука или неке друге научне дисциплине.

Такође, коришћење економских и техничких индикатора, као и укупног технолошког развоја, може навести истраживача на погрешан закључак. Привредно и технолошки развијене државе нису увек заинтересоване за развој нуклеарног оружја, чак неке од њих не користе нуклеарну енергију ни у цивилне сврхе. За истраживање пролиферације нуклеарног оружја могу бити значајни подаци о степену развоја војне технологије, нано технологије и развоја сателита, који су више него потребни за развој нуклеарног оружја. Квантитативна истраживања која су пружила сет података о развоју аутомобилске или електронске индустрије за цивилне сврхе могу послужити за истраживање привредног развоја неке државе, али не могу одговорити на питање да ли је та држава способна да развије нуклеарно оружје и да ли постоји воља за тим. Са друге стране, квантитативна истраживања о развоју војне ракетне технологије, свемирског програма (развој сателита) или нано технологије могу представљати индикаторе да држава тежи развоју нуклеарног оружја. Не може се са сигурношћу тврдити да држава развија нуклеарно оружје уколико развије све наведене програме, али је степен извесности много већи него код истраживања која узимају у обзир развој аутомобилске или цивилне електронске индустрије.

У оквиру разматрања услова за развој нуклеарне технологије, Саган сматра да је неопходно објаснити зашто неке државе другим државама пружају помоћ у развоју нуклеарне технологије, посебно прикривене помоћи која може послужити за развој војног програма. Наводећи економске разлоге као један од мотива за пружање помоћи у развоју нуклеарне технологије, Саган истиче и политички мотив као један од пресудних фактора. Наиме, вођени идејом да је непријатељ мог непријатеља најбољи купац, државе, осим стицања економске користи, добијају и политичке поене слабљењем војног потенцијала свог ривала. На тај начин државе желе да се позиционирају као регионални лидери или теже да заузму што бољу позицију на међународној сцени. Подршка коју Русија и Кина пружају Ирану у развоју војне и нуклеарне технологије, поред економских мотива, заснована је и на тежњи да се уравни тежи војна доминација америчког савезника Израела на Средњем истоку и да се Иран, војни и политички савезник Кине и Русије, позиционира као регионални лидер. Економски и политички мотиви у пружању помоћи у развоју нуклеарне технологије представљају незаобилазне детерминанте у разумевању пролиферације нуклеарног оружја.

Након што је објаснио мотиве за пружање нуклеарне помоћи, Саган је анализирао радове који појашњавају мотиве држава да започну развој нуклеарне технологије. Издвојио је улогу носиоца власти, бирократије, научне заједнице, као и широк спектар унутар државних политичких и друштвених фактора. Пре свега, Саган сматра да безбедносни фактор представља најјачи покретач за отпочињање развоја нуклеарног програма. Такође, нуклеарно оружје је и статусни симбол, што додатно утиче на доношење одлуке о развоју овог програма. Сагледавање проблема пролиферације из безбедносног угла, као и уживање статусног симбола нуклеарне силе, у великој мери објашњава понашање држава на Средњем истоку и њихову тежњу за развојем нуклеарне технологије. Безбедносне претње појашњавају развој нуклеарног програма Израела, као и стално усавршавање иранског нуклеарног програма. Такође, природа власти, као и подела власти, и улога недржавних и државних чиниоца у структурама институционалне и духовне власти, представља сложен аналитички оквир, али неопходан за разумевање процеса доношења одлука у државама Средњег истока. Саган је у своју анализу уврстио истраживање безбедносних изазова и понашање појединаца у врху власти у процесу доношења одлука, што представља значајну смерницу за разумевање пролиферације нуклеарног оружја, али се у недовољној мери осврнуо на тежњу држава да се позиционирају као регионални лидери. Наиме, безбедносни мотив, тј. стицање нуклеарног оружја као средства одвраћања од напада других држава, засигурно представља јак аргумент, али државе које теже да постану регионални лидери морају да докажу да су способне да пруже заштиту и државама које окупљају. У том случају, нуклеарно оружје није само средство одвраћања напада на једну државу већ на читав регион. У том контексту може се разумети понашање државе која претендује на престо регионалног лидера, као и понашање околних држава које фаворизују неку државу за регионалног лидера. Наравно, доносиоци политичких одлу-

ка узимају у обзир и последице од покретања процеса развоја нуклеарне технологије по безбедност региона, евентуалне економске користи, као и могућност да немају успеха у развоју нуклеарног програма.

Увид у нормативни оквир пружа слику позиције нуклеарног оружја у међународном праву. Уговор о неширењу нуклеарног оружја, као и уговори о сарадњи у развоју цивилног нуклеарног програма, представљају правни оквир за развој и поседовање нуклеарног оружја и развој нуклеарне технологије у цивилне сврхе, као и једини начин и меру за спречавање пролиферације нуклеарног оружја. Улога и утицај специјализованих органа Уједињених нација (*United Nations*), као и агенција под њеном контролом, имају велики значај у праћењу нуклеарне технологије, јер једини имају овлашћење да контролишу развој нуклеарног програма у свакој држави чланици УН. Засигурно да НПТ уговор и Међународна агенција за нуклеарну енергију представљају незаобилазне детерминанте за истраживање пролиферације нуклеарног програма и, како истиче Саган, НПТ уговор је одиграо значајну улогу у контроли пролиферације, али истраживање треба проширити и продубити. Требало би сагледати и политичку димензију НПТ уговора. Уговор констатује да пет држава поседује нуклеарно оружје, али није изричит у томе да је то легално. Такође, неопходно је истражити различите приступе и мишљења о легалности употребе нуклеарног оружја у оружаним сукобима. Тачније, питање је зашто постоје различита тумачења која се крећу од мишљења да је такав акт потпуно легитиман, до тумачења да је у потпуности у супротности са међународним правом. Међународно право недвосмислено забрањује употребу оружја за масовно уништавање, попут хемијског и биолошког оружја, док нуклеарно оружје, као најдеструктивније, још увек није категорично забрањено међународноправним нормама.

Истраживање пролиферације нуклеарног оружја представља сложен и захтеван задатак у чијем спровођењу је неопходно применити како квантитативна, тако и квалитативна истраживања. Такође, неопходно је размотрити и применити резултате истраживања различитих теоријских приступа при чему треба користити широк спектар метода и техника. Резултати и закључци истраживања могу помоћи у генерализацији проблема пролиферације нуклеарног оружја, али је за постизање таквог циља неопходан велики број радова на ту тему.

Литература

[1] Betts, R. 2013. Universal deterrence or conceptual collapse? Liberal pessimism and utopian realism, *The Coming Crisis: Nuclear Proliferation, US Interests and World Order*, 22(3), pp. 51–85.

[2] Fuhrmann, M. 2013. Spreading Temptation: Proliferation and Peaceful Nuclear Cooperation Agreements”, *International Security*, 34(1), pp. 7–41.

[3] Hyman, J. 2006, *The Psychology of Nuclear Proliferation: Identity, Emotions and Foreign Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, pp.1-46, 204-226.

[4] Hymans, J. 2013, When does a state become a nuclear weapon state? *Nonproliferation Review*, 17(1), pp.162-177.

[5] Itty, A. 2009, *Contra-proliferation: the Indian bomb and nuclear developmentalism*, *Stanford Univ. Press*, pp. 106–136.

[6] Jo, D. & Gartzke, E. 2014. Determinants of Nuclear Weapons Proliferation, *Journal of Conflict Resolution*, 51,(1), pp. 167-194.

[7] Kroenig, M. 2013. *Importing the Bomb: Sensitive Nuclear Assistance and Nuclear Proliferation*, [e-book], Available from:

http://belfercenter.ksg.harvard.edu/files/uploads/Kroenig_Importing_the_Bomb.pdf.

[8] Meyer, S. 1984. *The dynamics of nuclear proliferation*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 5-18.

[9] Sagan, S. 2011. The Causes of Nuclear Weapons Proliferation, *Annual Review of Political Science*, 17(14), pp. 225-241.

[10] Sagan, S. 1996. Why Do States Build Nuclear Weapons?: Three Models in Search of a Bomb", *International Security*, 21(3), pp. 54-86.

[11] Solingen, E. 1994. The Political Economy of Nuclear Restraint, *International Security*, vol. 19(2), 126-159.

[12] Solingen, E. 2007. *Nuclear Logics: Contrasting Paths in East Asia and the Middle East*. Princeton University Press, pp. 3-22, p.69.

[13] Stoll R. 2013. *World production of latent nuclear capacity*, [e-book], pp.113-118, Available from: <http://es.rice.edu:80/projects/Poli378/Nuclear/Proliferation/proliferation.html>.

The Causes of Proliferation of Nuclear Weapons – the Case of the Middle East

The subject of this paper is nuclear proliferation and its implications for regional and world security. The study seeks to explain the motive of states to come into possession of nuclear weapons. It also looks at the consequences for the region if one of the states comes into possession of nuclear weapons. The subject matter of the study covers the Middle East region to the greatest extent. Since proliferation is also present outside the region, other cases of proliferation will be included in the research. Proliferation cases outside the Middle East region will be a guide to understanding the proliferation developments in this region, and will seek to explain the causes of nuclear proliferation in the world.

Key words: *Nuclear weapons, Middle East, proliferation, military power, security*

ТРГОВИНА ЉУДИМА У ОРУЖАНИМ СУКОБИМА

Анђелија Ђукић*

Достављен: 26. 05. 2020

Језик рада: Српски

Прихваћен: 21. 09. 2020

Тип рада: Прегледни рад

DOI број: 10.5937/vojdela2001041D

У раду се, на основу изабране литературе и извештаја међународних организација, разматрају најзначајнији фактори који утичу на трговину људима и облици експлоатације жртава у току и после оружаних сукоба. Ти фактори у миру, као што су сиромаштво, недостатак могућности запошљавања, политичка нестабилност и родна и друге неједнакости, појачавају се у оружаним сукобима услед слабљења државних институција, урушавања владавине закона, општеприсутног насиља и повећане потражње за одређеним људским ресурсима. Већем обиму трговине људима доприносе повећани људски, материјални и економски губици, немогућност породица и других заједница да обезбеде основне животне потребе и миграције становништва. Настају нови методи врбовања и експлоатације жртава, као што су различите форме сексуалног насиља, експлоатација деце, преварна или присилна регрутовања бораца, а честа је и трговина ради узимања људских органа. Повољни услови за трговину људима опстају и после закључења формалног примирја или мира, али се стварају и нови, као и нове категорије рањивих лица. Трговини људима у постконфликтном периоду, иако углавном индиректно, погодује и присуство различитих иностраних мировних и других мисија, посебно трговини ради сексуалне и радне експлоатације.

Кључне речи: *трговина људима, оружани сукоби, миграције, организовани криминал, сексуална експлоатација, експлоатација деце, постконфликтни период*

Увод

Оружани сукоби нарушавају политичку, правну и социјалну стабилност и стварају услове погодне за трговину људима. У једној држави или региону имају директан утицај на трговину људима кроз повећање рањивости по-

* Докторанд Факултета безбедности Универзитета у Београду; стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; djukicandjelija93@gmail.com.

тенцијалних жртава, већу распрострањеност и различите мирнодопске и ново-настале облике експлоатације. Трговина људима нарушава владавину закона и доприноси развоју других облика транснационалног организованог криминала, као што је трговина оружјем, што се одражава на ескалацију сукоба и нестабилност и несигурност у кризном подручју. Услед слабљења државних и других структура, деловање људи је усмерено на преживљавање, чиме се излажу ризику не само да постану жртве, него и да почине злочин против других лица, неретко из своје најближе околине.

Многе друге појаве које се јављају у оружаним сукобима и постконфликтним ситуацијама се, у одређеном степену, преклапају са трговином људима или међусобно надопуњују у криминалу или злочинима: кријумчарење миграната, сексуално насиље, тешки злочини (геноцид, злочини против човечности и ратни злочини), тешки злочини против деце (убијање, сакаћење, регрутовање, силовање, отмице и напади на школе) и кривична дела повезана са тероризмом.¹ Повећане миграције су пратећа појава оружаних сукоба, а број жртава трговине људима је у директној корелацији са бројем миграната, па су зато миграциони токови једно од највећих изворишта трговине људима. Насилничка понашања страна у конфликту и криминалних група стварају нове облике експлоатације као што је ангажовање деце у војним операцијама, извршавање криминалних или терористичких аката, проституција и присилни бракови са борцима, различити облици принудног рада или узимање органа за лечење бораца или трговину. Трговина људима и насилни облици експлоатације користе се за финансирање страна у сукобу и терористичких организација или као стратегија застрашивања супротстављене стране и становништва и протеривања припадника одређених етничких група. Трговина постаје „друга димензија насиља, бруталности и злостављања у контексту оружаних сукоба“;² интензивира се, стварају се нови методи врбовања и регрутовања, као и нови облици експлоатације.

Услови створени у оружаним сукобима одражавају се на трговину људима и после закључења формалног мира, када се код неких делова становништва, на пример жена, деце, повратника или избеглица, додатно повећава рањивост. Трговини људима у постконфликтним ситуацијама доприносе и бројне међународне мисије у тим подручјима, када се повећава обим трговине и проширују рејони порекла жртава.

На основу изабране литературе, анализа и закључака појединачних истраживања и анализа, као и извештаја међународних организација, у раду се разматрају фактори који утичу на трговину људима у време оружаних сукоба и у постконфликтним периодима. Рад је конципиран као кумулативан приказ најзначајнијих показатеља трговине људима у конфликтним ситуацијама, укључујући деловање актера и карактеристичне облике експлоатације.

¹ „Resolution, S/RES/2388“, UN Security Council, New York, 2017, p. 2.

² „Trafficking in Persons in the context of armed conflict - 2018“, UNODC, New York, 2018, p. 5.

Основна одређења оружаних сукоба и трговине људима

Основна одређења *оружаних сукоба* и њихова класификација наведени су у Конвенцијама УН о заштити жртава рата из 1949. године и допунским Протоколима I и II из 1977. године. Према актерима у сукобу разликују се међународни и немеђународни (унутрашњи) оружани сукоби. Међународни оружани сукоби су сукоби у случају објављеног рата и други оружани сукоби који избију између две или више држава, чак иако ниједна од њих није признала ратно стање, као и сви оружани сукоби у којима се народи боре против колонијалне доминације и стране окупације и против расистичких режима, позивајући се на право народа на самоопредељење^{3,4}. Немеђународни оружани сукоби одвијају се на територији једне државе између државних (владиних) оружаних снага и дисидентских оружаних снага или других организованих оружаних група које, под одговорном командом, врше контролу над делом државне територије која им омогућава да спроводе непрекидне и усклађене војне операције; оружаним сукобима се не сматрају унутрашњи изгреди и затегнутости као што су побуне, изоловани и спорадични акти насиља и акти сличне природе⁵.

Једну димензију насиља која се одвија у току оружаних сукоба, било да су они међународни или немеђународни, чини трговина људима. Иако је у последњим деценијама било неколико међудржавних сукоба великих размера, и даље расте број унутрашњих сукоба и трансформација међународних у сложене унутрашње сукобе, са честим преливањима на територије суседних земаља. У кризним регионима трговина људима је веома исплатива активност због повећане потражње, ниских почетних трошкова и минималног ризика⁶.

Трговина људима као континуирани процес дефинисана је *Протоколом за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и децом* (Протокол УН) којим се надопуњује *Конвенција против транснационалног организованог криминала: „трговина људским бићима* значи врбовање, превозење, пребацивање, скривање и примање лица, путем претње силом или употребом силе или других облика присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давања или примања новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, у циљу експлоатације. Експлоатација, као минимум, обухвата експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, сервитут или уклањање орга-

³ „The Geneva Conventions of 12 August 1949”, UN, Geneva, 1949, art. 2.

⁴ „Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)”, UN, Geneva, 1977, art. 1.

⁵ „Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)”, UN, Geneva, 1977, art 1.

⁶ Louise Shelley, *Human trafficking: A global perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 3.

на”.⁷ Трговину људима представља и свака радња, наведена у претходном одређењу, чак и ако постоји пристанак жртве на намеравану експлоатацију, уколико је коришћена било која наведена мера – средство (претња силом, употреба силе или друга средства). Када је жртва дете (према Протоколу УН то је особа млађа од осамнаест година), трговином људима сматра се и врбовање, превожeње, пребацивање, скривање или примање детета за сврхе експлоатације, без обзира на то да ли је, ради добијања пристанка, било или није било примене неког од средстава присиле, преваре, злоупотребе овлашћења или тешког положаја лица или слично.⁸ Наизглед сложена дефиниција састоји се од три компоненте (фазе). То су: (1) *радња* (дело) потребна за отпочињања процеса: врбовање, превожeње и друго; (2) *средства*: претња или употреба силе или друга средства и (3) *сврха* (циљ): експлоатација – искоришћавање других лица кроз проституцију, принудни рад и/или други облици.

Случај трговине људима дешава се онда када је обухваћен најмање по један садржајни елемент сваке од три наведене компоненте, при чему је довољна и намера да се лице подвргне експлоатацији. Зато се неки злочини, као што су отмице, убиства или сексуално насиље, који се користе као стратегије застрашивања, не могу сматрати трговином људима, јер им није сврха експлоатација жртава. Иако је дефиниција донета у Протоколу УН који допуњује Конвенцију о транснационалном организованом криминалу, она је применљива и када се трговина људима одвија у једној држави и без елемената организованог криминала. Значајан елемент дефиниције јесте одређење *минимума експлоатације*, чиме је ово подручје остало отворено за даљу доградњу у регионалним инструментима и националним законодавствима, према стварним потребама и реалној експлоатацији. Облици експлоатације тако се могу проширити и на случајеве трговине у оружаним сукобима.

Утицај оружаних сукоба на трговину људима

Повезаност трговине људима са оружаним сукобима може бити непосредна или посредна.⁹ Директна повезаност произлази из насиља или непријатељства оружаних снага и обухвата трговину људима у подручјима захваћеним сукобима. Индиректна повезаност се манифестује у ширем региону и изван подручја захваћеног оружаним сукобом, када мигранти или друга лица потпадају под утицај трговаца. То су најчешће избеглице и лица у формалним или неформалним камповима, на миграционим рутама, приликом пресељења или повратка кућама, притворена лица или она која беже из притвора или заробљеништва.¹⁰

⁷ „Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime”, UN, Palermo, 2000, art. 3.

⁸ Ibid.

⁹ „Trafficking in Persons in the context of armed conflict - 2018”, op. cit., p. 6.

¹⁰ „Global Report on Trafficking in Persons – 2018”, UNODC, New York, 2018, p. 12.

Фактори који утичу на трговину људима у оружаним сукобима

На трговину људима у оружаним сукобима утиче велики број фактора – они који делују у мирнодопским условима и они који су карактеристични за оружане сукобе. Фактори који делују у миру су бројни, јер је сваки случај трговине људима посебан. Обично се класификују у две основне групе: потисни – гурајући фактори (*push factors*) и фактори привлачења (*pullfactors*).¹¹ Потисни фактори односе се на изазове са којима је суочено становништво на одређеном подручју, као што су недостатак могућности за запослење, сиромаштво, економска неравнотежа између региона, корупција, родна и етичка дискриминација, политичке нестабилности и транзиције, унутрашњи сукоби, социјални и културолошки фактори и природне катастрофе. Фактори привлачења подстичу потражњу и експлоатацију појединаца, а међу најважнијима су повећана потражња за радном снагом и веће зараде у индустријски развијеним земљама и могућност вишег животног стандарда. Потисни и фактори привлачења, као комбинација економских, друштвених и политичких чинилаца, међусобно се прожимају и надопуњују, тако да је трговина људима резултат њихове међусобне повезаности.

Фактори који делују на трговину људима у миру, у условима конфликта се усложњавају и повећавају ризик од трговине људима, а допунски фактори стварају и додатну рањивост становништва. Најзначајнији фактори који утичу на развој трговине људима у оружаним сукобима су: а) пропадање државе и њених институција, урушавање владавине закона и некажњавање учинилаца кривичних дела; б) насилно премештање становништва; в) сиромаштво и несташица основних средстава, недостатак хуманитарне помоћи и настанак социјално и економски стресних ситуација и г) друштвена фрагментација и урушавање породица.¹² Региони са корумпираним владама и вакуумом власти погодују развоју организованог криминала који користи трговину људима као средство контроле и профита.

Различите наоружане групе, присилом или обманом, наводе цивиле да се селе са територије на којој живе, када они постају веома осетљиви и рањиви на трговину људима. Јављају се посебно рањиве групе становништва као што су жене и деца без пратње и присилно расељена лица. Ерозија владавине закона за заштиту појединаца и недостатак државних ресурса за борбу против криминала утичу на осећај некажњивости криминалаца и стварање погодног окружења за трговину људима, промену система вредности и смањење општег поверења међу људима.¹³ Као значајан фактор подупирања јавља се и феномен

¹¹ Ibid, pp. 11-12; Louise Shelley, *Human trafficking: A global perspective*, op. cit., p. 37.

¹² „Trafficking in Persons in the context of armed conflict - 2018”, op. cit., p. 5.

¹³ Olivier Peyroux, “Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, 2016, <https://www.caritas.org/wordpress/wp-content/uploads/2015/06/RESEARCH-ACTION-Trafficking-in-human-beings-and-conflicts-EN-10-juin-2015.pdf>, 15/08/2019, p. 38.

проституције у зонама лоцирања оружаних формација, чиме се подстиче довођење проститутки и ширење трговине женама и девојкама из региона или његовог окружења.¹⁴

Оружани сукоби утичу на јачање постојећих тенденција уклањања непожељних етничких или верских групација становништва са неког простора. Маргинализација ових група доприноси њиховој виктимизацији на дужи период и након завршетка сукоба, што може изазвати јачање узајамне повезаности њених припадника и учврстити унутрашњу структуру заједнице. Појединци, породице и заједнице присилно мењају уобичајени начин живота и стварају нове стратегије преживљавања, које неретко воде криминалним активностима и трговини људима, обично израженој кроз присилне бракове, продају сексуалних услуга или дечији рад.¹⁵

Миграције као фактор трговине људима

Значајан фактор који утиче на ширење трговине људима представља повећани обим миграција становништва изазваних опасностима и несигурношћу у конфликтним рејонима. Миграције подразумевају трајно или привремено пресељење становништва из једног подручја у друго, унутар једне државе (унутрашње миграције) или преко државних граница (међународне миграције), без обзира на дужину, састав и узроке кретања.¹⁶ Обично су легалне, али могу бити и илегалне ако се кретање особа одвија изван регулаторних норми држава порекла, транзита и/или одредишта и када мигранти постају рањивији на деловање кријумчара и трговаца људима, што је посебно изражено у току и након оружаних сукоба. Сива зона између кријумчарења миграната и трговине људима настаје ако се мигранти подвргну експлоатацији од стране кријумчара током било које фазе кријумчарења – од упознавања до лоцирања у држави одредишта. Основни фактори који утичу на појаву миграција су социјални, демографски, политички, економски и фактори околине¹⁷. Створени небезбедни услови живота и разнолико насиље у оружаним сукобима усложњавају ове факторе и ојачавају их страхом због угрожености егзистенције или живота. Покретач присилног расељавања може бити и само насиље повезано са сукобима: у неким околностима различити облици експлоатације и сексуално насиље могу изазвати ве-

¹⁴ Sonja Wolte, *Armed conflict and trafficking in women*, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, Eschborn, Germany, 2004, p. 27.

¹⁵ Olivier Peyroux, „Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, op. cit., p. 6.

¹⁶ Richard Perruchoud and Jillyanne Redpath-Cross (eds), „Glossary on Migration (2nd Edition)”, IOM, Geneva, 2011, p. 107, 130, 135, 169: Миграцијама су обухваћене и категорије лица као што су избеглице, расељена лица, економски мигранти и лица која имају друге циљеве, укључујући спајање породица.

¹⁷ Richard Black, Stephen R. Bennett, Sandy M. Thomas and John R. Beddington, „Climate change: Migration as adaptation”, *Nature*, Vol. 478, No. 7370, 2011, p. 448.

лика кретања избеглица и миграната, што надаље повећава рањивост и могућност да неко постане жртва.¹⁸ Погоршање безбедносне ситуације, пренасељени кампови са неадекватним основним животним условима и војни напади на кампове наводе нека интерно расељена лица да ризикују прелазак државних граница на нерегуларан начин.¹⁹ Тиме се, због нерешеног правног статуса или обавеза према ангажованим кријумчарима, излажу ризику од различитих врста експлоатација.

Појава оружаних сукоба и насиља у некој држави вишеструко утиче и на затечене мигранте и покретање нових таласа миграција. Тако је, на пример, ситуација у Либији током и након грађанских сукоба 2011. године изазвала миграције око осамсто хиљада људи који су напустили државу прешавши већином у Египат или Тунис.²⁰ Сукоби до сада нису окончани и поред присуства мировне мисије УН, а Либија је данас позната и као држава кроз коју пролази једна од најважнијих мигрантских рута из субсахарске и северне Африке према Средоземном мору и Европи. На постојећој рути је појачано деловање криминалних и терористичких група, као и већи обим трговине људима, што је кулминирало појавом робова и „пијаци робова”. На том простору су током 2017. године доказане везе између кријумчарења миграната и трговине људима као деловања организованих криминалних група и терористичке мреже, али и повезаност трговине људима и других тешких злочина. Узрочно-последичне везе миграција и трговине људима са тешким злочинима одвијају се двосмерно и уз међусобни подстицај: људи који беже од тешких злочина постају рањивији на трговину и, у областима захваћеним сукобом где су почињени тешки злочини – постоји висок ниво трговине људима.²¹

Између миграната и оружаних сукоба може се успоставити и обрнута повезаност када мигранти, у транзиту или на одредишту, додатно утичу на избијање или проширење постојећих сукоба. У регионима са присутним мигрантима, унутрашњим или међународним, постоје различити сложени и тешко раздвојиви услови који могу довести до сукоба изазваних њиховим присуством. У таквим конфликтним ситуацијама могуће је избијање и оружаних сукоба због многобројних фактора повезаних са мигрантима (број, дужина боравка, интегритет и понашање миграната) и локалним условима (склоност становништва насиљу, доступност и количина ресурса, идентитет становника, деловање органа власти).²²

¹⁸ Sonja Wolte, *Armed conflict and trafficking in women*, op. cit., p. 21.

¹⁹ Francesca Zampagni et al., *Libya Case Study: An Unending Crisis – Responses of Migrants, States and Organisations to the 2011 Libya Crisis*, Commissioned and funded by the European Union, Brussels, 2017, p. 4.

²⁰ Ibid.

²¹ „Countering Trafficking in Persons in Conflict Situations, 2018”, UNODC, Vienna, 2018, p. 26.

²² Michael Brzoska and Christiane Fröhlich, „Climate change, migration and violent conflict: vulnerabilities, pathways and adaptation strategies”, *Migration and Development*, Vol. 5, No. 2, 2016, p. 202.

Експлоатација жртава трговине људима у оружаним сукобима

Карактеристичне врсте експлоатација у оружаним сукобима су: сексуално искоришћавање, сексуално ропство, принудни рад, узимања органа и регрутовање ради ангажовања у борби, при чему се често користе и деца која се наоружавају и укључују у различите послове повезане са борбеним дејствима, па и директно учествују у њима.²³ Иако су неки облици експлоатације специфични само за поједине регионе, као што су увођење деце у оружане сукобе или трговина ради узимање органима за лечења рањених бораца,²⁴ у већини других региона трговина људима има исте или сличне карактеристике.²⁵ Главни актери трговине људима су оружане и криминалне групе, али се као актери појављују и „добронамерни” појединци, пријатељи или чланови породице.²⁶ Трговином људима оружане групе остварују профит за властито финансирање, јачају војне капацитете присилном регрутацијом и стварају страх код становништва ради контроле запоседнуте области.²⁷

У оружаним сукобима увек је био присутан феномен проституције у зонама лоцирања оружаних формација. Присуство проститутки донекле штити локално становништво од сексуалног насиља, иако се оно готово редовно појављује. Сексуално насиље повезано са сукобом (енг.: *conflict-related sexual violence*) разликује се од сексуалног искоришћавања и тежи је облик злочина којим се нарушавају основна људска права, а односи се на силовање, сексуално ропство, присилна дела (проституција, трудноћа, побачај, стерилизација и брак) и слична насиља директно или посредно повезана са сукобом.²⁸ Обухвата и трговину људима која се реализује ради сексуалног насиља или експлоатације, када је почињена у конфликтним ситуацијама. За већину аката сексуалног насиља одговорни су недржавни актери (оружане групе, локалне милиције и криминалци), али су умешани и државни органи (оружане снаге, полиција и други безбедносни субјекти).²⁹ Сексуално насиље над женама и девојкама користи се и као део ширих стратегија оружаних снага у сукобу, као што су протеривање

²³ Rafael Reuveny, „Climate change-induced migration and violent conflict”, *Political geography*, Vol. 26, No. 6, 2007, pp. 658-660.

²⁴ János Besenyo, „The Islamic State and its human trafficking practice”, *Strategic Impact*, Vol. 60, No. 3, 2017, pp. 17-19: Организација *Исламска држава Ирак и Левант* (ИСИЛ) повезује разнолику и обимну мрежу терористичких и других специјализованих група (трговци људима, органима и наркотицима, кријумчари) и у другим државама (Либија, Турска) ради појачаног деловања на актуелним мигрантским рутама према Европи.

²⁵ Olivier Peyroux, „Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, op. cit., p. 5.

²⁶ „Trafficking in Persons in the context of armed conflict - 2018”, op. cit., p. 5.

²⁷ Ibid., pp. 19-20.

²⁸ „Report of the Secretary-General on Conflict-Related Sexual Violence, S/2019/280”, UN Security Council, New York, 2019, p. 3.

²⁹ Ibid, p. 4.

непожељних група, искоришћавање спорног земљишта и других ресурса или као средство терора, репресије и контроле становништва.

Категорију угрожених лица у оружаним сукобима чине и деца, над којом се врше различити облици експлоатације и тешки злочини. Према Париским принципима термин *дете повезано са оружаној силом или оружаној групом* односи се на свако лице млађе од осамнаест година које јесте или је било регрутовано или коришћено од оружане силе или оружане групе у било ком својству, укључујући, али не ограничавајући се на децу, дечаке и девојчице, која се користе као борци, кувари, носачи, курири, шпијуни или у сексуалне сврхе.³⁰ Трговина децом углавном настаје као последица економских тешкоћа које доживљавају њихове породице. Деца се обично експлоатишу у подручјима рада која не захтевају посебну стручност, као што су пољопривредни радови, уличне продаје и слично, али се користе и у оружаним сукобима као бомбаши самоубице или живи људски штитови. Девојке и девојчице се такође регрутују и користе у оружаним снагама и групама. Њихова повећана рањивост условљена је полом и општим местом у друштву и оне трпе специфичне последице, укључујући силовање и сексуално насиље, компликације везане за трудноћу, морал и одбацивање од породице и заједнице.³¹

Коришћење деце као наоружаних бораца је детаљно документовано у субсахарској и централној Африци, на Блиском истоку и другим регионима Азије, при чему су познати и случајеви експлоатације ради финансирања оружаних група.³² Трговина и експлоатација деце повезани су са тешким злочинима који обухватају убијање, сакаћење, регрутовање, силовање и отмице деце и нападе на школе. У контексту тешких злочина, и радна експлоатација и друга ангажовања деце, сексуална злостављања или отмице у експлоатационе сврхе представљају трговину људима.

Поред различитих врста насиља и опште патње становништва, обично лишеног елементарних ресурса, трговина људима у оружаним сукобима се посебно негативно одражава на кршење људских права. Тада се експлоатација жртава може трансформисати у тежа кривична дела – ратне или друге тешке злочине.³³

Постконфликтни период и мировне мисије

После формалног завршетка оружаних сукоба, у условима када институције за спровођење закона и даље не функционишу у пуном капацитету, послератни региони најчешће показују висок ниво политичке нестабилности, криминал-

³⁰ „Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups”, UNICEF, Paris, 2007, <https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/ParisPrinciples.pdf>, 12/08/2019, p. 7.

³¹ „Child Recruitment and Use”, Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict, UN, New York, <https://childrenandarmedconflict.un.org/six-grave-violations/child-soldiers/>, 12/09/2019.

³² „Global Report on Trafficking in Persons – 2018”, op. cit., p. 12.

³³ Maria Grazia Giammarinaro, „Report of the Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children”, United Nations Human Rights Council, New York, 2016, <https://www.refworld.org/docid/57615f3f4.html>, 20/08/2019, p. 7.

них активности и насиља, што олакшава врбовање жртава трговине људима. Постконфликтне ситуације обично карактерише: одсутност или нефункционалност државних институција, клима некажњивости која подстиче насилничке криминалне мреже, висок ниво сиромаштва и недостатак основних ресурса, значајна неједнакост, велика популација веома угрожених појединаца (расељена лица, повратници, удовице, деца без пратње), нарушене заједнице и недостатак поверења, и милитаризовано друштво толерантно према екстремним нивоима насиља.³⁴ У друштву се губи поверење међу људима, посебно код прогањаних етничких и верских група, а стварају се и нове и посебно рањиве групе, као што су жене и деца без старања.³⁵ Недостатак функционисања правног система и институција резултира некажњавањем извршилаца кривичних дела и наглим растом организованог криминала, а тиме и трговине људима.³⁶ Бивши борци или ратне вође започињу нове послове, па и криминалне, при чему их од закона штити стечени реноме и нове корупције државних органа.

Региони у постконфликтном периоду углавном су места порекла, транзита (ређе) и одредишта жртава, зависно од економских последица које су оставили оружани сукоби. Створени услови посебно погодују развоју трговине људима, па су ове регије и даље исходишта жртава, јер се често јавља насиље, посебно над женама, које је у неким случајевима и веће него што је било у време оружаних сукоба.³⁷ Честе су крађе које извршавају бивши борци, повећано је насиље у породицама изазвано повратком бораца, као и родно засновано насиље над женама. Насиљу у породици, али и уопште, посебно доприноси нефункционисање институција заштите и полицијских служби. Стално присутан високи степен дезинтеграције, који је погодовао трговини људима и у оружаним сукобима, као и новонастале тешке економске прилике, додатно повећавају ризик од трговине људима, а посебно примамљиву мету чине расељена лица и избеглице које се враћају из кампова или ратних логора. Повећана је угроженост жена и девојака због ограниченог приступа ресурсима, онемогућено им је образовање, не поседују лична документа и нису адекватно заштићене. Иако би експлоатација, повезана са трговином људима и као део оружаног сукоба, требало да буде окончана формалним завршетком сукоба, то се у пракси не догађа. У друштву долази до пораста сексуалне експлоатације, нпр. принудне проституције, као и других облика родно заснованог насиља, као што су силовања и насиља у породици.

Присуство страних војних трупа и цивилних мисија изазива додатну потражњу за женама и девојкама ради сексуалне експлоатације и другим лицима ради радне експлоатације.³⁸ Мировне снаге УН представљају најважнији елемент

³⁴ Ibid., p. 11.

³⁵ Olivier Peyroux, „Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, op. cit., pp. 6-7.

³⁶ Ibid., p. 38.

³⁷ Sonja Wolte, *Armed conflict and trafficking in women*, op. cit., p. 5.

³⁸ Olivier Peyroux, „Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, op. cit., p. 38.

реаговања међународне заједнице на оружане сукобе. Основна улога им је обезбеђење становништва и пружање помоћи у изградњи институција држава након сукоба. После завршетка хладног рата, када је настао и велики број кризних подручја, УН су почеле да предузимају сложеније и амбициозније мировне мисије са новим и мање обученим снагама из војно слабијих држава.³⁹ У оквиру мисија појавио се већи број скандала повезаних са сексуалном експлоатацијом и злостављањем локалног становништва, што се касније показало као општеприсутан проблем. Створени су негативни ефекти по легитимитет мисија, појавили су се здравствени проблеми њених припадника и нарушавано је промовисање родне равноправности у земљама домаћинима. Иако су после 2000. године УН увеле строжа правила ради обуздавања оваквог понашања, касније вршена истраживања су показала да до великог побољшања није дошло.⁴⁰

Присуство мировних и других мисија повећава потражњу за проституцијом, па се јавља тежи облик криминала – трговина ради сексуалне експлоатације, која је у појединим случајевима и присилна. На тај начин сексуална експлоатација која се спроводи над локалним становништвом прераста у трговину људима. Величина контингента мировне мисије утиче на то да се трговина женама шири и на друге државе, чиме добија транснационални карактер и постаје област деловања организованог криминала. Трговина женама и девојкама се повећава и када су контингенти мировних снага из више различитих држава и ако мисија дуге траје⁴¹. Овакав тренд настаје јер: страни војници и други припадници мисија користе проститутке и повећавају потражњу за њима; мисије врше војно ангажовање локалног становништва, чиме се повећава укупан број ангажованих војника, а тиме и потражња за проституткама; присуство мировних мисија може сузбити криминалне мреже на локалном нивоу, чиме се отвара простор за деловање међународних криминалних група и ширење трговине људима.⁴²

Иако су у већини случајева припадници мировних мисија били индиректно присутни у реализацији трговине женама, јављају се и случајеви директног ангажовања.⁴³ Мреже криминала које се развијају око трговине женама могу нега-

³⁹ Cale Home and Morgan Barney, „The Impact of UN Peacekeeping Operations on Human Trafficking”, *International Migration*, IOM, Geneva, 2019, p. 3.

⁴⁰ Sabrina Karim and Kyle Beardsley, „Explaining sexual exploitation and abuse in peacekeeping missions: The role of female peacekeepers and gender equality in contributing countries”, *Journal of Peace Research*, Vol. 53, No. 1, 2016, p. 100.

⁴¹ Sam R. Bell, Michael E. Flynn and Carla Martinez Machain, „U.N. Peacekeeping Forces and the Demand for Sex Trafficking”, *International Studies Quarterly*, No. 62, 2018, pp. 643-644.

⁴² Charles Anthony Smith and Heather M. Smith, „Human trafficking: The unintended effects of United Nations intervention”, *International Political Science Review*, Vol. 32, No. 2, 2011, p. 128.

⁴³ „Hopes Betrayed: Trafficking Of Women and Girls to Post-Conflict Bosnia And Herzegovina for Forced Prostitution”, Human Rights Watch, New York, <https://www.refworld.org/docid/3e31416f0.html>, 25/08/2019: За време мисије УН у Босни и Херцеговини (UNMIBH) после 1995. године локална полиција је индиректно учествовала у трговини женама издавањем лажних докумената и пружањем информација власницима бор-

тивно утицати на мировни процес и активности мисија УН, јер се делатности организованих криминалних група могу променити и усмерити на оне које доносе веће профите. С ти у вези, ствара се могућност укључивања криминала у трговину оружјем и другим ратним материјалом за неку од сукобљених страна, што доводи у питање успешност мировног процеса због могућег обнављања оружаног сукоба. Зараде од трговине људима могу допринети плаћању војника и оружја и тиме повећати ниво насиља. На тај начин може се повећати број припадника мировних мисија, а тиме и потражње и трговине женама, што доводи до стварања круга узрока и последица трговине људима.

Закључак

Трговина људима као друштвена појава укорењена је у историји човечанства, а у савременим условима поприма и нове облике. Сиромаштво, смањене могућности запошљавања, политичка нестабилност у држави и региону, родне и друге неједнакости неки су од фактора који утичу на трговину људима у миру. Поред њих, на трговину људима у оружаним сукобима утиче и слабљење државних институција, општеприсутно насиље и повећана потражња за људским ресурсима. Неспособност државе да заштити становништво, повећање степена насиља и криминала, немогућност обезбеђивања основних средстава за живот, велики број расељених лица услед прогона или опасности по живот, само су неки од додатних фактора који утичу да се обим трговине људима повећава у оружаним сукобима. Осећај некажњивости криминалаца и повећана потражња за одређеним категоријама лица у сврху експлоатације подстичу трговину људима и стварају додатну рањивост становништва. Појављују се посебно рањиве групе, као што су жене и деца без старања или непожељне етничке или верске групе. Рањивост је присутна и у процесу кретања дела становништва, било унутар или преко границе државе захваћене сукобом, када мигранти лако потпадају под утицај трговаца или кријумчара људима или су у трговину увучени различитим дужничким обавезама или присилом. Ризик миграција да постану жртве трговине људима повећава се ако миграционе руте воде преко територија које су захваћене оружаним сукобом или на којима, у периоду после оружаних сукоба, делују различите оружане, криминалне или терористичке групе.

Трговина људима у оружаним сукобима првенствено је мотивисана профитом криминалаца и криминалних група, али може бити усмерена и на подмирење сексуалних потреба бораца или регрутовање и употребу деце у војне сврхе. Циљ трговине људима може бити и обезбеђивање средстава за финансирање војних потреба оружаних група, као што су набавка оружја или ре-

дела, док су неки од њих били и власници или особље бордела, чиме су и директно учествовали у трговини људима. Припадници Међународне полицијске групе су директно учествовали у трговини као купци тргованих жена.

грутовање нових бораца. Карактеристичне врсте експлоатације у оружаним сукобима су сексуално искоришћавање и злостављање жена и девојака, принудни рад, узимање органа ради лечења бораца или продаје и преварна или присилна регрутовања, при чему нису изузета ни деца. Искоришћавање деце као војника или као помоћне радне снаге у оружаним групама веома је честа појава. Дечаци и девојчице су често додатно сексуално искоришћавани, а понекад и присиљени да врше криминалне радње као што су крађе или физичка насиља. Општеприсутно сексуално насиље у оружаним сукобима у великом броју случајева је директно повезано са трговином људима. Код сексуалне експлоатације, осим проституције, присутне су различите врсте присилних бракова, када жртве потпадају под вишеструке облике сексуалне, радне и друге експлоатације.

У државама у којима је постигнут формалан мир услови за трговину људима нису битно промењени, јер је функционисање државних органа и даље неефикасно, насиље није прекинуто, криминалне групе чак ојачавају своје деловање, а стварају се и нове групе у које су укључени бивши борци. Ниво сиромаштва, недостатак основних животних ресурса, појачано породично насиље после повратка бораца, значајне родне и друге неједнакости, само су неки од предуслова за даљу експанзију трговине људима. Расељена лица у камповима или изван њих, повратници кућама и жене и деца без старања посебно су осетљиве групације за трговину људима у овом периоду. Међутим, држава после оружаних сукоба не мора да буде искључиво држава порекла или транзита већ може да буде и крајња дестинација жртава, посебно ради сексуалне, а понекад и радне експлоатације. Присуство различитих мировних и других иностраних мисија на територији државе погодује повећању проституције и трговини људима, поготово трговини ради сексуалне експлоатације.

Литература

- [1] „Global Report on Trafficking in Persons – 2018”, UNODC, New York, 2018.
- [2] János Besenyó, „The Islamic State and its human trafficking practice”, *Strategic Impact*, Vol. 60, No. 3, 2017, pp. 15-21.
- [3] Louise Shelley, *Human trafficking: A global perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- [4] Maria Grazia Giammarinaro, „Report of the Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children”, United Nations Human Rights Council, New York, 2016, <https://www.refworld.org/docid/57615f3f4.html>, 20/08/2019.
- [5] Michael Brzoska and Christiane Fröhlich, „Climate change, migration and violent conflict: vulnerabilities, pathways and adaptation strategies”, *Migration and Development*, Vol. 5, No. 2, 2016, pp. 190-210.
- [6] Olivier Peyroux, „Trafficking in Human Beings in Conflict and Post-conflict Situations”, 2016, <https://www.caritas.org/wordpress/wp-content/uploads/2015/06/RESEARCH-ACTION-Trafficking-in-human-beings-and-conflicts-EN-10-juin-2015.pdf>, 15/08/2019.

[7] „Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups”, UNICEF, Paris, 2007,
<https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/ParisPrinciples.pdf>, 12/08/2019.

[8] „Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)”, UN, Geneva, 1977.

[9] „Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)”, UN, Geneva, 1977.

[10] „Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime”, UN, Palermo, 2000.

[11] Rafael Reuveny, „Climate change-induced migration and violent conflict”, *Political geography*, Vol. 26, No. 6, 2007, pp. 656-673.

[12] „Report of the Secretary-General on Conflict-Related Sexual Violence, S/2019/280”, UN Security Council, New York, 2019.

[13] „Resolution, S/RES/2388”, UN Security Council, New York, 2017.

[14] Richard Black, Stephen R. Bennett, Sandy M. Thomas and John R. Beddington, „Climate change: Migration as adaptation”, *Nature*, Vol. 478, No. 7370, 2011, pp. 447-449.

[15] Richard Perruchoud and Jillyanne Redpath-Cross (eds), „Glossary on Migration (2nd Edition)”, IOM, Geneva, 2011.

[16] Sabrina Karim and Kyle Beardsley, „Explaining sexual exploitation and abuse in peacekeeping missions: The role of female peacekeepers and gender equality in contributing countries”, *Journal of Peace Research*, Vol.53, No. 1, 2016, pp. 100-115.

[17] Sam R. Bell, Michael E. Flynn and Carla Martinez Machain, „U.N. Peacekeeping Forces and the Demand for Sex Trafficking”, *International Studies Quarterly*, No. 62, 2018, pp. 643–655.

[18] Sonja Wolte, *Armed conflict and trafficking in women*, Deutsche Gessellschaft fur Technische Zusammenarbeit, Eschborn, Germany, 2004.

[19] „Trafficking in Persons in the context of armed conflict – 2018”, UNODC, New York, 2018.

[20] „The Geneva Conventions of 12 August 1949”, UN, Geneva, 1949.

[21] Francesca Zampagni et al., *Libya Case Study: An Unending Crisis – Responses of Migrants, States and Organisations to the 2011 Libya Crisis*, Commissioned and funded by the European Union, Brussels, 2017.

[22] „Hopes Betrayed: Trafficking Of Women and Girls to Post-Conflict Bosnia And Herzegovina for Forced Prostitution”, Human Rights Watch, New York,
<https://www.refworld.org/docid/3e31416f0.html>, 25/08/2019.

[23] Cale Horne and Morgan Barney, „The Impact of UN Peacekeeping Operations on Human Trafficking”, *International Migration*, IOM, Geneva, 2019.

[24] „Countering Trafficking in Persons in Conflict Situations, 2018”, UNODC, Vienna, 2018.

[25] Charles Anthony Smith and Heather M. Smith, “Human trafficking: The unintended effects of United Nations intervention”, *International Political Science Review*, Vol. 32, No. 2, 2011, pp. 125-145.

[26] „Child Recruitment and Use”, Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict, UN, New York,
<https://childrenandarmedconflict.un.org/six-grave-violations/child-soldiers/>, 12/09/2019.

Human Trafficking in Armed Conflicts

Armed conflicts disrupt political, legal and social peace and create an environment conducive to human trafficking, as another dimension of violence and brutality. The direct connection between these two phenomena arises from the hostility of the parties in the conflict and encompasses the areas affected by the conflict, and the indirect connection is manifested in the area outside the conflict, in refugee camps or on migration routes. The most significant influencing factors on human trafficking, in addition to those operating in peace (push and pull factors), are the weakening of state institutions and the collapse of the rule of law, population displacement, poverty, population fragmentation and family collapse. The increased scope of migration (internal and cross-border) has a significant impact on human trafficking. Unsafe living conditions and various forms of violence complicate push and pull factors, which initiate mass migrations. People on migrant routes are very vulnerable and exposed to organized criminal groups and terrorist groups, with the risk of becoming victims of human trafficking or other forms of violence.

The characteristic types of exploitation in armed conflict are sexual exploitation, sexual slavery, forced labor, organ removal, and recruitment to engage in conflict, often involving children. The main actors in human trafficking are armed and criminal groups. By trafficking, armed groups carry out a profit for their own financing, strengthen military capabilities and create fear among the population to control the territory. Sexual and other violence is also used as part of broader strategies to expel undesirable groups and exploit disputed land and other resources.

Trafficking in children is mainly a consequence of the economic difficulties experienced by their families. Children are usually exploited in areas of work that do not require special expertise, such as agricultural work, street sales, etc., but are also used in armed conflicts as suicide bombers or human shields. The use of children as armed fighters is widely documented in sub-Saharan and central Africa, the Middle East, and other regions of Asia. In addition to various types of violence and general suffering of the population, human trafficking in armed conflicts has a particularly negative impact on human rights violations, when the exploitation of victims can be transformed into more serious crimes.

Suitable conditions for human trafficking persist after the conclusion of a formal truce or peace. The lack of the legal system's and institution's functioning results in impunity for perpetrators of criminal acts and the growth of organized crime, and thus human trafficking. The persistently high degree of disintegration, which has affected human trafficking in armed conflicts, as well as the new difficult economic circumstances, further increase the risk of human trafficking. Particularly tempting targets for traffickers are displaced persons and refugees returning from camps or war camps. Human trafficking in the post-conflict period, although mostly indirectly, is also affected by the presence of various peace and other missions, especially on trafficking for sexual and labor exploitation.

Keywords: human trafficking, armed conflicts, migration, organized crime, sexual exploitation, child exploitation, post-conflict period

THE POSSIBILITY OF USING INTERNATIONAL PROJECT FINANCING FOR DEFENSE SYSTEMS

Nemanja Pantić*

Nikola Krunic**

Iva Matic***

Достављен: 17. 04. 2020.

Језик рада: Енглески

Прихваћен: 08. 09. 2020.

Тип рада: Прегледни рад

DOI број: 10.5937/vojdelo2001056P

The term "project financing" is often used to describe all types of project financing, but in recent years it has evolved towards a more precise definition, so that it implies the financing of a particular economic unit in which lenders are comfortable to rely initially on the cash flow and income of these economic units, which the loans will be repaid from, and on the property of that economic unit as collateral for the given loan. Project funds can be adequately used to finance the defense system. They generally fall into the category of development priorities and usually enjoy numerous benefits (primarily tax and customs benefits) provided by the host country of a project, which generally generates more income for participants in project financing than when it comes to conventional credit. The BOT model for financing infrastructure projects has a number of potential benefits and it is an effective alternative in many countries with a more traditional approach to using government borrowing or state budget, with the government retaining strategic control over the project which will become public sector property.

Key words: *project financing, BOT model, defense system, financial institutions*

* Nemanja Pantić, Ph.D., Teaching Assistant, University of Kragujevac, Faculty for Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, Vojvođanska 5A Street, 36210 Vrnjačka Banja, Serbia, e-mail: nemanja.pantic@kg.ac.rs

** Nikola Krunic, M.A., University of Business Studies Banja Luka, Jovana Dučića 23a Street, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, e-mail: nikola.krunic@gmail.com

*** Iva Matic, M.A., University of Business Studies Banja Luka, Jovana Dučića 23a Street, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, e-mail: ivaamatic@gmail.com

Introduction

The budget as one of the instruments for financing public expenditures is limited, usually on an annual basis. The financing of investment projects requires additional funds, especially for the needs of the defense system, which is increasing from year to year. In this regard, there is a need for additional sources of funding to ensure the maintenance of operational capabilities of the defense system at a satisfactory level.

Project financing is a financing modality that is particularly important and attractive due to the size and complexity of projects that can be financed in this way. It is a very attractive and useful technique used all over the world among various branches of industry. Project financing is a model that has long been in use in developed countries and it is used to maximize results within the available funding. In developing countries, this method of financing infrastructure projects is certainly present in the broadest sense, but it is expected to gain its importance, since developing countries generally do not have sufficient financial resources to launch large projects, that is, to complement them in the right way. Project financing is defined as the financing of a particular project, most often infrastructure or industrial one, with lenders relying on the cash flow and project revenues as sources of funds to repay the invested funds. This basically means that the investor has an insight into the cash flows, and that the realized profit is the only way to return the invested funds, that is, the project assets should provide financing for the project itself, and in that sense it is the only guarantee for the execution of this project. The driving force behind project financing is its sponsors and investors. The project sponsor is the party behind the project, who makes it the driving force, most often the government of a country, an independent entity of a business sector or a consortium, the future buyer of the project's products or services. The project financiers are mainly financial institutions such as international development finance organizations, banks, investment funds, equipment manufacturers, contractors, future buyers, etc. The BOT model is the most widely used model of infrastructure project financing. Basically, it implies all forms of investment in public infrastructure, where the financing and risk of business failure is assumed by a private company. It does so on the basis of a concession obtained by a state or local government for the construction and management of an infrastructure facility. On the other hand, the BOT model of private financing of an infrastructure project implies the totality of all organizational, technical, economic and legal activities that are necessary for its implementation. It is legally expressed in the contract for financing the infrastructure project.¹ Although created earlier, the end of the twentieth century was the period of its full affirmation, especially in developing countries. However, its implementation in developed countries is not insignificant. The BOT model of private financing of infrastructure projects is used in various fields for various infrastructure projects such as power plants, roads,

¹ Ivan Milojević and Milan Mihajlović, "Primena metoda ocene investicionih projekata u javnom sektoru", *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 5, No. 1, 2019, pp. 19-31.

bridges, tunnels, water supply facilities, etc. As a rule, these are projects of great importance and value, not only nationally. On the other hand, this legal instrument can also be used for the needs of infrastructure construction within the defense system, having in mind its needs and complexity. In addition to differences in relation to projects in other areas, it should be mentioned that there are certain similarities and even complete identities in certain types of projects. This primarily refers to construction projects such as the construction of various buildings, bridges, airports, fortifications, protective spaces and rooms, etc.

A theoretical overview of project financing

Although the term project financing (project finance) is often used to describe all types of project financing, the term has evolved in recent years towards a more precise definition, so that it implies financing a particular economic unit where lenders are comfortable to rely initially on the cash flow and income of these economic units as a source of funds, which the loans will be repaid from, and on the assets of that economic unit as collateral for the loan.² In doing so, the authors of this definition emphasize that the keyword is initial, as lenders may initially be willing to observe the cash flow of the project as a source of loans repayment, but also have to consider that the loans will actually be repaid in the worst case scenario. This includes obligations and direct or indirect guarantees from the third parties. For the purpose of this definition, a project means an economic unit capable of generating sufficient cash flow to cover operational costs and service debt by conservative standards for a reasonable period of time shorter than the economic life of the project assets.³ Other definitions may be encountered in the professional literature, but they also basically boil down to project financing being considered a financial modality, where lenders (creditors) rely on project cash flows as a source for debt repayment and project assets as security for it.⁴

Project financing is connected with off-balance sheet financing, since it uses the third party funds to finance a particular project, and the debt on this basis does not directly affect the balance sheet of the project owner or project sponsor.⁵ It is noted that there is a widespread (wrong) interpretation that project financing means off-balance sheet financing to such an extent that the project is self-financing (self-supporting) without any guarantees and obligations from other persons (financially responsible).

² Roman Gorshkov and Viktor Epifanov, „The Mechanism of the Project Financing in the Construction of Underground Structures“, *Procedia Engineering*, Vol. 165, No. 2, pp. 1211-1215.

³ Nevitt, P. K. & Fabozzi, F. (1983). *Project Financing (Sixth Edition)*, Euromoney Publications, London. p. 361.

⁴ UNIDO (1996). *Guidelines for Infrastructure Development through Build-Operate-Transfer Projects*, Vienna, p. 295.

⁵ João M. Pinto, „What is project finance?“, *Investment Management and Financial Innovations*, Vol. 14, No. 1, 2017, pp. 200-210.

Project financing is also called structured financing in some cases because it requires such structuring (combining) of debt and equity (referring to the capital of the project owner and/or sponsor), so that the cash flow of the project can adequately service the debt project.⁶ In any case, the key to successful project financing is to structure the project financing so that it has as little recourse as possible from the sponsor, while providing sufficient credit support to the project through the obligations or guarantees of the sponsor or third parties so that lenders are satisfied with the credit.⁷ The basic elements of a project financing model are that:

- 1) it is a way of financing projects, mostly one of the higher value;
- 2) this funding is predominantly based on the provision of external sources of financing, and to a lesser extent on the capital of the sponsor or the project owner himself (although it can be very significant in absolute terms depending on the project);
- 3) the financing creditors, when deciding to invest in the project, initially and primarily view the future cash flows and incomes of the (completed) project as a source of funds to repay its debt, and the project assets as security to repay this debt;
- 4) there does not exist, or is limited, the creditor's right of recourse to sponsors (project owners, the third parties) in the case of default on the project's debt obligations (which is generally a higher case);
- 5) through the obligations or guarantees of the sponsor or third parties, the credit risk of the project appears acceptable to its creditors - financiers;
- 6) the ultimate goal of project financing is to arrange project financing that will benefit the project sponsors, that is, the project owners, and at the same time that financing does not affect their credit rating and balance.

Project finance understood in this way is not a specific, unknown instrument so far, but its specificity in relation to the classical way of financing projects is that the immediate financial obligations of the sponsor or the project owner are much smaller, and the aim is to carry as much debt as possible the project itself appears.⁸ This implies that projects which can be implemented on this basis have to be sufficiently financially viable to generate enough funds from the operational phase to cover the operational costs of the project, to meet all debt obligations and to bring sponsors or owners the corresponding benefits (profit) to the capital they have directly invested.

In traditional corporate financing (corporate finance), external finance lenders rely on the total creditworthiness, that is, the overall balance of the company financing a project as a source of debt repayment funds, not just a specific project financed from those assignments. Here, the company is the sole debtor and owner of the project and it is responsible for the obligations assumed with all its assets and bears all the risk of the project's execution and success. Otherwise, a company can mobilize

⁶ UNIDO (1996). Guidelines for Infrastructure Development through Build-Operate-Transfer Projects, Vienna, p. 295.

⁷ Milka Grbić and Dejan Jovanović, „Komparativni finansijski sistemi: implikacije za ekonomski rast“, *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 6, No. 1, 2020, pp. 49-65.

⁸ Mansoor Dailami and Danny Lepiziger, "Infrastructure Project Finance and Capital Flows: A New Perspective", *World Development*, Vol. 27, No. 7, 1998, pp. 1283-1298.

funds for the execution of a particular project in many ways from the issue of shares (recapitalization) and debt securities (bonds) in the capital market, through taking loans and other forms of borrowing. In this case, the defense system has no additional obligations during the implementation of such projects, but the responsibility lies solely with the company that invests the funds.

Participants in project financing

The main participants in project financing are project sponsors and funders. The project sponsor is the party behind the project and is its driving force. It may be the government of the host country of a project, which, by its execution, achieves some national or development goals.⁹ This may be an independent private sector entity or a consortium (for example, a contractor), or it may be a prospective buyer (from the private or public sector) of the project's products or services. For the sponsor or project owner, the key to some benefit is the execution of the project and for that purpose he is willing to take an entrepreneurial risk to a different extent, directly or indirectly, but endeavors to keep this engagement as much as possible. It is also necessary to transfer as much of the funding burden (and risk) as possible to other sources of funds. The project sponsor may also appear as a project developer who develops the project, with the aim of bringing it to the stage of eligibility for funding and execution.

The role of project financier, in various forms, can involve a wide range of participants: banks (foreign and national), financial companies, investment funds, institutional investors, international development financing banks, local development financing banks, export credit agencies, equipment manufacturers, contractors, buyers of future project production services, etc. Their motives are very different, ranging from the classic granting of interest-rate loans as the price of capital, to securing placement or sources of supply, to broader national and development goals.

The involvement of private project sponsors and sector financiers generally assures the host country government that the project is economically and financially healthy and will contribute directly and/or indirectly to the overall well-being of the country, that is, to meet certain needs.¹⁰ From the aspect of international financing of investment projects, however, the most important advantage that project financing alone offers to a whole range of developing and transition countries with or without a lower credit rating in terms of the access to the international capital market, in the context of bilateral public assistance for development is limited and the resources of international financial organizations are insufficient to meet these needs.

⁹ Stefan Milosavljević, Đorđe Pantelejić i Damir Međedović, "Primena i mogućnost unapređenja ekonomskih činilaca u realizaciji održivog razvoja", *Održivi razvoj*, Vol. 1, No. 1, 2019, pp. 7-14.

¹⁰ Daniela Klingbel and Jeff Ruster, "Why Infrastructure Facilities Often Fall Short of Their Objectives", World Bank Group, <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2358>, 26/02/2018, pp. 8.

As it has already been noted, project sponsors and funders can come from both the public and private sector. Strengthening the link between the two sectors and pooling their resources as part of the implementation of major infrastructure and other investment projects nationally and internationally is one of the important features of contemporary economic development in a whole range of countries, especially developed countries, where institutional capacities are greater.

Project-based facilities generally fall into the category of development priorities and usually enjoy many benefits (first and foremost, tax and customs benefits) granted by the host country, and thus generally provide greater revenue for participants in project finance than when it comes to classic credit. Since the project is funded and not sponsored by the project or the host country government, project financiers generally have a clear cost calculation, thus avoiding the possibility of the project sponsor or government transferring its costs on other grounds to the project.

Significant participants in project financing are the project company and a consortium of contractors or some other form of their business organization. The project company is formed as a legal entity that is the bearer of activities for the execution of the project and it is also the mechanism through which its financing is conducted, and in the later stages, the operational management of the project. The founders of the project company are mainly sponsors or project owners, who provide the initial (founding) capital for its business and project development. Investment in the core capital of the project company (and practically the project's own capital) can also be made by contractors, equipment suppliers, host country governments, international and national development financing institutions, users of future project products and/or services, or anyone who sees it. Some are interested and therefore willing to take an entrepreneurial risk through investment in venture capital.¹¹ A consortium of contractors (and equipment suppliers) is mainly organized as a business contracting arrangement for large and complex projects, to consolidate their activities in the pre-investment phase, which should result in the submission of a joint bid and the conclusion of the contract (for the construction of the facility, and possibly its operational management upon completion of the construction phase). In the event of the conclusion of the contract, the consortium may retain the existing contractual regulation of the relations of participants in the business, or (whichever is the higher) to form a project company that institutionally consolidates activities on the execution of the project.

Project financing has two key advantages over the conventional way of financing projects for all participants.¹² Firstly, it increases the availability of funding sources, thus enabling the execution of a project that, due to the size of the investment required, would not be carried out solely on the basis of the project sponsor's own equity or direct debit (bank loans and capital markets). Secondly, risk is reduced, i.e. allocated to project finance participants, and experience has shown that adequate risk allocation to project participants is a very important factor in the initiation and success of each project.

¹¹ John Mawutor and Kwadwo Obeng, „The Role of Project Finance in Contemporary Financing: Theoretical Perspective”, *Accounting and Finance Research*, Vol. 3, No. 4, 2014, pp. 181-185.

¹² Jakob Müllner, „International project finance: review and implications for international finance and international business”, *Management Review Quarterly* volume, Vol. 67, No. 1, 2017, pp. 97–133.

The distribution of project financing in the world

The globalization of international trade and finance in recent decades has significantly contributed to the development of project finance worldwide. However, it is not equally present in all countries, regions and sectors.¹³ Project financing is relatively most prevalent in developed industrialized countries and more developed among developing countries and countries in transition. In terms of individual sectors, project finance is relatively most represented in transport, energy, telecommunications and water management.¹⁴ Otherwise, project financing is mainly related to the implementation of large infrastructure facilities, although virtually any investment project can be implemented on its principles, of course, taking into account its specificities.

When considering the spread of project financing in the world, the problem arises in the domain of the available statistical basis, since only major arrangements of this kind are generally registered. Another problem is that not all relevant terms of the project finance arrangement are always available to the public, since they are in the realm of trade secrets that neither sponsors nor financiers are willing to fully present.

Table 1 – Long-term liabilities by region (in millions of USD)

Region	2013	2014	2015	2017	2018
East Asia and the Pacific	2873	2771	2288	1738	1940
Europe and Central Asia	3261	3478	1534	2084	2256
Latin America and the Caribbean	4822	4057	2379	2693	2509
Central, Eastern and North Africa	2038	1698	893	951	1010
Sub-Saharan Africa	3501	3540	1831	2323	1566
South Asia	1697	1558	1402	1982	2080
General	156	158	212	84	268
In total	18348	17260	10539	11855	11629

Source: Adapted by the author according to IFC - International Finance Corporation World Bank Group, <https://disclosures.ifc.org/#/landing>

A look at Table 1 and long-term commitments by region show that they are the largest in Latin America and the Caribbean, followed by Europe and Central Asia.

¹³ Slobodan Vladušić, „Strategic culture and images of wars from the last decade of 20th century in Serbian prose”, *Vojno Delo*, Vol. 71, No. 8, 2019, pp. 155-165.

¹⁴ Suzana Mićović i Jovana Miletić, “Poslovni subjekt kao osnova održivosti razvoja”, *Održivi razvoj*, Vol. 1, No. 1, 2019, pp. 41-49.

After them, Asia stands out in terms of long-term liabilities. Looking at the period 2013-2018, their decrease is noticed at the end of the observed period compared to its amount at the beginning, except in the case of South Asia, where there was an increase in long-term liabilities.

Table 2 – Total number of published projects by region in the period 1994-2018.

East Asia and the Pacific	889
Europe and Central Asia	1235
Latin America and the Caribbean	1287
Central, Eastern and North Africa	588
Sub-Saharan Africa	1277
South Asia	700
The world	259
In total	6235

Source: Adapted by the author according to IFC - International Finance Corporation World Bank Group <https://disclosures.ifc.org/#/landing>

From the above-mentioned data it can be seen that more than half (number and value) of the concluded project financing arrangements were in developing countries, mainly in Asia, Africa and Latin America.

The Asian financial crisis has also led to the crisis of new mega projects in these countries, but has also given foreign investors the opportunity to reconsider project financing for small and medium-sized projects in developing countries, which have long been overshadowed by mega projects. Many international financial institutions, even the EU, have included project financing for small and medium-sized projects in their priorities.¹⁵

Otherwise, there is no unique database of concluded project financing arrangements.¹⁶ Thus, according to Project Finance Review, global project finance loans in the first quarter of 2018 amounted to \$39.8 billion from 143 projects, down to 30.8% from the previous quarter over the same period last year and the smallest first quarter volume of 2012. The energy sector reached \$16.3 billion and accounted for 40.8% of the activity market, despite a 52.1% decline from the first quarter of 2017.

¹⁵ Stanimir Đukić, „Analysis of the specificity of the source of corruption and the security of society“, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 4, 2019, pp. 156-171.

¹⁶ Bratislav Stanković, Radovan Damnjanović i Milenko Popović, “Forms of public expenditure supervision”, *OdiTOR - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 4, No. 3, 2018, pp. 96-109.

BOT project finance model

BOT is a term for a model or construction that uses private investment to develop infrastructure, which was previously reserved for the public sector. Project financing is a cornerstone of the BOT approach, as financiers view project assets and project revenue inflows as a source of repayment of invested funds, more than other types of collateral, such as government guarantees or project sponsor assets.

In a BOT project, a private company is given a concession to build and run a facility that would normally be built and run by the government. That facility may be a power plant, an airport, a toll highway, a tunnel or a water treatment plant. The private company is also responsible for designing and financing the project, and at the end of the concession period, the private company transfers ownership of the project to the government, although this may not always be the case.¹⁷ The concession period is determined primarily by the length of time it takes for the inflow of project revenue to pay off the company's debt and to provide a reasonable profit margin for its efforts and risk.

BOT is a contractual arrangement where a private sector entity assumes the construction of a particular infrastructure facility including design and financing, as well as its maintenance and use after construction. The private sector entity manages the facility for a specified period of time in which it is allowed to charge users appropriate fees and other costs not exceeding the level proposed in the tender and established by the project arrangement, which enables the private sector entity to repay the investment in the construction of the facility, as well as to cover the costs of maintaining and operating the facility including reasonable profits.¹⁸

At the end of the designated period, the private sector entity hands over the facility to a government agency or new private entity selected through a public auction. BOT is a form of privatized project development, where the government grants a concession of limited duration to private sector sponsors to set up a project, hold an ownership position in it, arrange for it to be financed by the third parties and manage the project for the duration of the concession. In general, the duration of the concession is shorter than the economic lifetime of the facility (for a coal-fired power station, the operating lifetime of the concession is usually 15-20 years, as opposed to the economic life of the plant, which is 30-40 years). Usually, project ownership is transferred to the government free of charge, as project sponsors have been able to obtain an agreed rate of return during the concession as compensation for their capital investment.¹⁹

¹⁷ Milan Mihajlović, Snežana Krstić, Slobodan Šegrt, Dragana Pavlović, Duško Jovanović and Tihomir Simeunović, "Economic analysis of the influence of milk market concentration on procurement efficiency in the defense system", *Economics of Agriculture*, Vol. 63, No. 3, 2016, pp. 973-986.

¹⁸ Jelena Matijašević Obradović i Ivan Jokšić, „Oblici privrednog kriminaliteta u bankarskom poslovanju“, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 6, 2019, pp. 49-58

¹⁹ Karl Jechoutek and Ralph Lemeck, "Private Power Financing - From Project Finance to Corporate Finance", *Public Policy for the Private Sector*, No. 56, <https://www.worldbank.org/>, 15/05/2018, pp. 8.

In the broadest sense, a BOT job involves attracting an international consortium (foreign investors) to finance all costs and execution of project, construction and assembly works, exploitation and technical servicing of the facility, by contracting or securing a way to recover the invested capital and to obtain appropriate profit. Upon expiration of the agreed period, the leased property shall be taken over by the grantor, without any payment.²⁰

BOT is an investment model that finances a particular project - the construction of a facility that, as a rule, encompasses all stages - from concept to physical execution, i.e. construction and equipping. The home side enables the foreign investor to construct the facility at its own cost, organize its operation and use it for a certain period, and after that time, transfer the ownership of the facility to a particular national entity. BOT is a variant of public-private partnerships, stemming from the very nature of this collaboration, which aims to design, build, finance, operate and maintain infrastructure.

The term BOT itself originated from the initial letters of the English words build, operate (manage, lead) and transfer, and is used mainly as a consolidated term for this project financing model, which has several different modalities.²¹

In any case, the basic features of the BOT model are that the public sector (government, state agency, public company, etc.) entrusts (reconstructs, modernizes) a particular facility (usually a higher value infrastructure facility) to the private sector (project sponsors, project company), which is under a contractual arrangement, to fully implement and finance this project, and subsequently to maintain the facility for a specified period (usually 10-30 years) through the payment of products and services of the facility to end users during that period, return the invested capital and make some profit, and at the end of the contract period hand over the facility in proper condition without compensation to the public sector.

This can be especially used in the defense system for the construction of an airport, bearing in mind that many of them were destroyed during the NATO aggression, where the concession would provide use by a company that is the project holder, and after that time the infrastructure would be used by the Serbian Armed Forces.

Phases of the implementation of the BOT model

The implementation stages of the BOT model are essentially no different from the standard implementation stages of investment projects, with UNIDO dividing them into project identification, government preparation for bidding in its publication dedicated to BOT projects, sponsors' preparation for bidding, selection, project development, project implementation, operational phase and transfer, as shown in the following Table.

²⁰ Branislav Milosavljević, „Obaveštajna komponenta Ministarstva spoljnih poslova i strateška kultura Srbije“, *Vojno Delo*, Vol. 71, No. 8, 2019, pp. 134-154.

²¹ Snežana Topalović and Veljko Marinković, „A multidimensional approach to the analysis of perceived value in tourism“, *Hotel and Tourism Management*, Vol. 8, No. 1, 2020, pp. 49-58.

Table 3 – Phases of BOT projects

No.	Phase	Activity description
1.	Project identification	Project identification Defining the form of financing Preliminary feasibility study Designation of project manager and project team
2.	Preparing the Government for a bid	Procurement procedure Pre-qualification Project agreement Tender documentation Criteria for evaluation of bids
3.	Preparing sponsors for a quote	Formation of consortium/possibly project company Feasibility study Identification of potential partners Bid submission
4.	Choice of the bidder	Bid evaluation Classification of bids Project assignment
5.	Project development	Formation of a project company Sponsor contributions to company capital Credit arrangements Closing financial construction Construction works contract Delivery contract for equipment and materials for the project Project product takeover agreement Insurance contract Project maintenance and management agreement
6.	Project implementation	Construction of the facility and installation of equipment Testing - trial Reception of the object Technology transfer and workforce training Project evaluation
7.	The operational phase of the project	Management and maintenance in the concession period Inspections Technology transfer and workforce training
8.	Transfer of the project	Transfer procedure

Source: UNIDO (1996), Guidelines for Infrastructure Development through Build-Operate-Transfer (BOT) Projects, Vienna, pp. 22.

The specificity of the project cycle according to the BOT model in relation to classical investment projects is reflected mainly in the operational phase and the transfer phase. With the implementation of classical investment projects for contractors, the work is completed by handing over the facility to the investor (with a possible subsequent period covered by obligations under the guarantees for works and equipment). However, for a project company according to the BOT model, that is, for project sponsors, only then the real part of the work begins. In the operational phase established by the project arrangement, the project company manages the project/facility, either directly or through an engaged operator, and from the inflow of income from the project/facility exploitation, settles the project operational costs, servicing the liabilities to the creditors and returning the invested capital of the sponsor, with appropriate profit. The host country government is usually entitled to inspect the operation of the facility at the operational stage.²²

The final phase of the BOT model project cycle is the transfer of the project/facility to the host country government at the end of the contracted period. As a rule, BOT projects are such that they allow project sponsors to repay project debt, recover capital and make profits, so that the transfer of the project to the host country government is only of a nominal nature. The interest of the host country government is only to ensure during the transfer that the project/facility is adequately maintained and in proper condition and that technology transfer and staff training have been carried out, so that it can continue to operate.

Depending on the determination of the host country government, the project sponsor or project company may continue to use the facility under a new arrangement or this right may be granted to a new operator based on a bid or the facility will be transferred to the public sector.

Conclusion

Maintaining the operational capabilities of the defense system is the task of each state, but the available financial resources are limited, so it is necessary to seek new sources of funding. Project financing can be an attractive financing model for large projects that can survive as an independent economic unit, that is, when sponsoring companies are sensitive to the use of debt in the function of project financing and the risk that accompanies project implementation. It is notable that project finance is particularly suitable when businesses would like to maintain operational control of the project, accept complex contracts, firm commitments and strong financial controls that, by nature, follow project financing as a financing modality. Project financing arrangements involve a common interest between the different parties and, ac-

²² Antonio Estache and John Strong, "The Fall, and the Emerging Recovery of Project Finance in Transport", The World Bank, Working Paper, No. 2385, <https://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/2385.html>, 25/03/2019, pp. 5.

Accordingly, the expected economic return of each participant is commensurate with the risk they incur in carrying out the project. Project finance provides a number of advantages over direct corporate-based financing. Potential benefits are only possible after a careful analysis of professional financial engineering. The project organization, its legal structure, as well as its financial plan should reflect the nature of the project, the identified project risk, profitability, creditworthiness of participants, tax credits, sponsor and state financial position, as well as other factors that significantly affect the desire of potential investors and lenders. Project financing allocates risk and return relative to direct corporate financing more successfully, and contracts that accompany project financing are designed to allocate project risk and return in the most appropriate way, according to the capabilities of participants in the project implementation. That is why project financing allows to minimize credit impact on project sponsors, and contracts that support project loans are formed in such a way as to minimize direct financial commitment of project sponsors. The BOT financing model is extremely complex, not only because of its large number of participants, but also because it is a model of pooling different sources of financing for the implementation of crucial infrastructure projects that are at the level of individual entities and even the state, especially now in the course of the global financial and economic crisis, unattainable. It is its importance that enables the execution of high value projects such as highways, bridges, tunnels, etc., which are of great importance for the development of a country and a region. The fact that the BOT model in the implementation and exploitation of public infrastructure projects gives primacy to private capital has led to a higher degree of efficiency in managing public goods with a positive impact at both the micro and macro economic levels. In this case, practice has shown that it goes a few steps ahead of theory and that such a model deserves to be specifically regulated.

Literature

[1] Antonio Estache and John Strong, "The Fall, and the Emerging Recovery of Project Finance in Transport", The World Bank, Working Paper, No. 2385, <https://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/2385.html>, 25/03/2019, pp. 5.

[2] Branislav Milosavljević, „Obaveštajna komponenta Ministarstva spoljnih poslova i strateška kultura Srbije“, *Vojno Delo*, Vol. 71, No. 8, 2019, pp. 134-154.

[3] Bratislav Stanković, Radovan Damjanović and Milenko Popović, "Forms of public expenditure supervision", *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 4, No. 3, 2018, pp. 96-109.

[4] Daniela Klingbel and Jeff Ruster, "Why Infrastructure Facilities Often Fall Short of Their Objectives", World Bank Group, <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2358>, 26/02/2018, pp. 8.

[5] Ivan Milojević i Milan Mihajlović, "Primena metoda ocene investicionih projekata u javnom sektoru", *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 5, No. 1, 2019, pp. 19-31.

[6] Jakob Müllner, „International project finance: review and implications for international finance and international business“, *Management Review Quarterly* volume, Vol. 67, No. 1, 2017, pp. 97–133.

[7] Jelena Matijašević Obradović i Ivan Jokšić, „Oblici privrednog kriminaliteta u bankarskom poslovanju“, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 6, 2019, pp. 49-58.

[8] João M. Pinto, „What is project finance?“, *Investment Management and Financial Innovations*, Vol. 14, No. 1, 2017, pp. 200-210.

[9] John Mawutor and Kwadwo Obeng, „The Role of Project Finance in Contemporary Financing: “Theoretical Perspective”, *Accounting and Finance Research*, Vol. 3, No. 4, 2014, pp. 181-185.

[10] Karl Jechoutek and Ralph Lemeck, “Private Power Financing - From Project Finance to Corporate Finance”, *Public Policy for the Private Sector*, No. 56, <https://www.worldbank.org/>, 15/05/2018, pp. 8.

[11] Mansoor Dailami and Danny Lepiziger, “Infrastructure Project Finance and Capital Flows: A New Perspective”, *World Development*, Vol. 27, No. 7, 1998, pp. 1283-1298.

[12] Milan Mihajlović, Snežana Krstić, Slobodan Šegrt, Dragana Pavlović, Duško Jovanović and Tihomir Simeunović, “Economic analysis of the influence of milk market concentration on procurement efficiency in the defense system”, *Economics of Agriculture*, Vol. 63, No. 3, 2016, pp. 973-986.

[13] Milka Grbić i Dejan Jovanović, „Komparativni finansijski sistemi: implikacije za ekonomski rast“, *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, Vol. 6, No. 1, 2020, pp. 49-65.

[14] Project Finance Review, www.projectfinancereview.com

[15] Roman Gorshkov and Viktor Epifanov, „The Mechanism of the Project Financing in the Construction of Underground Structures“, *Procedia Engineering*, Vol. 165, No. 2, pp. 1211-1215.

[16] Slobodan Vladušić, „Strategic culture and images of wars from the last decade of 20th century in Serbian prose“, *Vojno Delo*, Vol. 71, No. 8, 2019, pp. 155-165.

[17] Snežana Topalović and Veljko Marinković, „A multidimensional approach to the analysis of perceived value in tourism“, *Hotel and Tourism Management*, Vol. 8, No. 1, 2020, pp. 49-58.

[18] Stefan Milosavljević, Đorđe Pantelejić i Damir Međedović, “Primena i mogućnost unapređenja ekonomskih činilaca u realizaciji održivog razvoja”, *Održivi razvoj*, Vol. 1, No. 1, 2019, pp. 7-14.

[19] Stanimir Đukić, „Analysis of the specificity of the source of corruption and the security of society“, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 4, 2019, pp. 156-171.

[20] Suzana Mićović i Jovana Miletić, “Poslovni subjekt kao osnova održivosti razvoja”, *Održivi razvoj*, Vol. 1, No. 1, 2019, pp. 41-49.

[21] UNIDO (1996). *Guidelines for Infrastructure Development through Build-Operate-Transfer Projects*, Vienna, 295.

Могућност коришћења међународног пројектног финансирања за потребе система одбране

Израз „пројектно финансирање” често се користи за описивање свих врста финансирања пројеката, али последњих година се развио ка прецизнијој дефиницији, тако да подразумева финансирање одређене економске јединице у којој су зајмодавци у могућности да се поуздају у готовину протока и прихода ових економских јединица од кога ће се кредити враћати, а на имовини те економске јединице као обезбеђење за дати кредит. Средства пројекта могу се адекватно користити за финансирање система одбране. Пројектна средства уопштено спадају у категорију развојних приоритета и обично уживају бројне погодности (пре свега пореске и царинске олакшице) које пружа држава домаћин пројекта, а који генерално доносе више прихода за учеснике у финансирању пројекта него када је реч о конвенционалним кредитима. Модел БОТ за финансирање инфраструктурних пројеката има бројне потенцијалне користи и ефикасна је алтернатива у многим земљама са традиционалнијим приступом коришћењу државног задуживања или државног буџета, а влада задржава стратешку контролу над пројектом који ће постати власништво јавног сектора.

Кључне речи: *пројектно финансирање, БОТ модел, одбрамбени систем, финансијске институције*

ОДНОС ЦИВИЛНОГ И ВОЈНОГ ЗДРАВСТВЕНОГ ОСИГУРАЊА – УСЛОВ ЕФИКАСНИЈЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ

Дамир И. Марковић*

Достављен: 27. 05. 2020.

Прихваћен: 16. 08. 2020.

Језик рада: Српски

Тип рада: Прегледни рад

DOI број: 10.5937/vojdelo2001071M

У овом раду анализиран је однос Фонда за социјално осигурање војних осигураника и Републичког фонда за здравствено осигурање кроз аспект ефикаснијег коришћења средстава здравственог осигурања. Анализирајући поменути однос суштински се разматра систем здравствене заштите у Републици Србији и систем здравственог осигурања. Уважавајући специфичности социјалне заштите војних осигураника, настоје се изнаћи правци деловања и унапређења односа са цивилним системом здравствене заштите. Само проактиван однос војног и цивилног здравственог система и система здравственог осигурања услов је за бољу здравствену заштиту осигураника оба фонда, али и за ефикасније коришћење средстава здравственог осигурања.

Key words: *здравствена заштита, здравствено осигурање, фонд, осигураници*

Социјално осигурање у Републици Србији

Здравствена заштита становништва један је од најважнијих друштвених приоритета па јој се, као таквој, мора посветити посебна пажња. Право појединца на здравствену заштиту, као и на друге облике заштите, остварује се у оквиру социјалног осигурања. Социјалним осигурањем обухваћено је скоро целокупно становништво. Систем социјалног осигурања примарно се финансира из доприноса запослених и корисника пензија. Додатни извори финансирања су средства националног буџета, донације и друге врсте прихода. Само функционисање целокупног система, а пре свега здравствене заштите, све је

* Републички фонд за здравствено осигурање – Фијала за западнобачки округ Сомбор, damir.markovic@rfzo.rs

комплексније и скупље, те представља веома битан сегмент јавних финансија. Управо због те чињенице мора се тежити ка што рационалнијем, а пре свега ефикаснијем коришћењу средстава којима се располаже.

Национални здравствени систем у Србији финансира се комбинацијом прихода Републичког фонда за здравствено осигурање (РФЗО), Фонда за пензионо и инвалидско осигурање (ПИО), Фонда за социјално осигурање војних осигураника (СОВО), трансфера из републичког буџета, издацима „из џепа“ грађана, као и добровољним здравственим осигурањем. Доминантан извор финансирања је РФЗО.¹

Како је наведено, финансирање здравственог система врши се из више праваца и извора. За предметну анализу од интереса ће бити однос два фонда, односно две групе осигураника са аспекта изналагања праваца за ефикасније коришћење расположивих финансијских средстава.

Републички фонд за здравствено осигурање и Фонд за социјално осигурање војних осигураника, као и осигураници који своја права остварују „преко“ једног од ова два фонда чине суштински део социјалног осигурања у Републици Србији.

Однос цивилног и војног здравственог система веома је битан сегмент целокупног социјалног осигурања. С обзиром на то да функционишу одвојено и да постоје две групе осигураника, за јавне финансије је важно да се средства што ефикасније користе како не би долазило до дуплирања одређених процедура и поступака, и да би се капацитети и цивилних и војних установа користили на најбољи начин. У табели 1 наведен је број здравствених установа у Србији у 2013. години. Иако су од укупног броја од 340 установа само три војне установе, може се закључити да војни осигураници могу већи део својих потреба за здравственом заштитом обавити у цивилним здравственим установама. За укупну здравствену заштиту од великог су значаја специјализоване услуге које се пружају у војним установама највишег нивоа здравствене заштите.

Табела 1 – Број јавних цивилних и војних здравствених установа у Србији у 2013. години

Врста установе	Број установа
Домови здравља	141
Апотеке	40
Заводи	17
Опште болнице	24
Специјалне болнице за краткотрајну специјализацију	8
Специјалне болнице за плућне болести	3

¹ Студија „Могући правци повећања ефикасности здравственог система у Републици Србији“, Ernest & Young doo Beograd, 2016, стр. 35.

Врста установе	Број установа
Специјалне болнице за психијатријске болести	5
Специјалне болнице за рехабилитацију и продужено лечење	24
Здравствени центри	19
Клинички центри	4
Институти	11
Клинике	5
Институти/заводи за јавно здравље	24
Институти за трансфузију крви	3
Завод за судску медицину	1
Завод за антирабичну заштиту	1
Завод за психофизиолошке поремећаје и говорну патологију	1
Институт за медицину рада Србије	1
Војномедицинска академија	1
Војномедицински центар Нови Сад и Војна болница Ниш	2
Укупно	340

Извор: Студија „Могући правци повећања ефикасности здравственог система у Републици Србији”, Ernest & Young doo Beograd, 2016, с. 74

Изнети подаци указују на то да наведена два система – цивилни и војни већу ефикасност свакако могу постићи коришћењем заједничких капацитета и ресурса. Не треба занемарити ни чињеницу да се оба система финансирају из јавних прихода и да то намеће потребу да се тежи максималним ефектима.

Анализом функционисања система здравственог осигурања и здравствене заштите у Републици Србији, али и у много развијенијим државама (Француска), може се закључити да не постоји најбоље решење за све изазове који се налазе у овом тренутку пред здравственим системом. Већина држава има све више проблема са растом укупних трошкова за здравствену заштиту који притискају националне буџете. Трошкови за здравствену заштиту у појединим државама су већ сада изнад 10% БДП-а, што представља велика издвајања и проблем за целокупно друштво. Раст трошкова проузрокован старењем становништва, све већим бројем корисника здравствене заштите и поскупљењем медицинских процедура јесте сталан тренд који ће се морати континуално превазилазити прилагођавањем система здравственог осигурања.²

² Дамир Марковић, „Проактиван однос обавезног и добровољног здравственог осигурања у Републици Србији – фактор веће ефикасности целокупног система здравственог осигурања”, *Војно дело*, вол. 70, број 2, 2018, стр. 387.

Здравствено осигурање војних осигураника

Здравствена заштита, а самим тим и систем здравственог осигурања војних осигураника развијао се у складу са специфичностима самог војног система. Уважавајући у потпуности аутономију војног система, развој осигурања у овој области развијао се упоредо са променама преовлађујућег цивилног система здравственог осигурања. До 1954. године здравствено осигурање за све осигуранике, па тако и за војне, било је уређено јединственим Законом о социјалном осигурању радника и службеника и њихових породица.

Законом о здравственом осигурању радника и службеника из 1954. године прописано је да војна лица: активни подофицири, војни службеници, официри, генерали и адмирални оружаних снага ФНРЈ (војни осигураници) и припадници Народне милиције, имају право на здравствено осигурање по одредбама тог закона, с тим што за време привремене неспособности за рад услед болести или повреде, а осигураници – жене и за време одсуства због трудноће и порођаја, не примају накнаду уместо плате по овом закону, већ задржавају право на редовне припадљности по одговарајућим прописима.³ Тадашњим прописима такође је дефинисана могућност да се војни осигураници и чланови њихових породица могу лечити и у јавним „цивилним“ установама и подизати лекове на рецепт у јавним апотекама ако у одређеном месту не постоји доступност коришћења војних капациитета. Већ тада је била јасна повезаност ова два система, како у погледу остваривања одређених међусобних права осигураника, тако и у делу финансирања услуга које су пружали.

Први закон којим је засебно дефинисана област здравственог осигурања војних осигураника био је Закон о здравственом осигурању војних осигураника из 1972. године. Како су овим законом дефинисана права и начин њиховог остваривања не може се занемарити чињеница да се и систем осигурања војних осигураника највећим делом развијао и функционисао у складу са општим системом здравственог осигурања свих становника, уважавајући све специфичности војног сектора. Наредни корак у финансирању био је формирање Фонда здравственог осигурања војних осигураника који је прикупљао доприносе из примања војних лица. Такође, новим прописима дефинисано је, по први пут, право војних осигураника да слободно бирају између војне или цивилне здравствене установе.

Систем здравственог осигурања војних осигураника је у развоју и релативно је скоро настао, целовит је и свеобухватан, уобличен и правилно оријентисан. Тако успостављен, он се у основи развија и дограђује према кретању система здравственог осигурања радника, на основним принципима на којима је то осигурање засновано, али водећи при томе увек рачуна о постојећим специфичностима војног фактора, категорије осигураника, њихово лоцирање и здравственој култури корисника и давалаца здравствених услуга.⁴

³ Бојан Шпицар, *Монографија социјалног осигурања СФРЈ (књига прва)*, Савез заједница здравственог осигурања и здравства Југославије, Београд, стр. 52.

⁴ Ибид., стр. 102.

Закон о Војсци Југославије из деведесетих година двадесетог века, чије одредбе које се односе на здравствено осигурање војних осигураника важе и данас, у члану 229 дефинише да војни осигураници остварују здравствену заштиту у војним здравственим установама, а могу је остваривати и у другим здравственим установама:

1) ако у месту службовања, односно становања нема војне здравствене установе;

2) ако војна здравствена установа не може да пружи одговарајуће облике здравствене заштите;

3) у хитним случајевима.⁵

Систем осигурања војних осигураника требало би да се што више прилагоди променама које прате развој цивилног система здравствене заштите и осигурања. Чињеница је да су правни оквири и регулатива која је основ за даљи развој овог система у пуној мери неприлагођени тренутном развоју у овој области. Преко је потребно модернизовати и изменити амбијент у којем ће се на ефикаснији начин развијати систем осигурања војних осигураника, а тиме и ефикасније користити расположива средства.

Јавна потрошња за потребе одбране део је укупне јавне потрошње, која је у функцији остваривања циљева за извршење задатака одбране. Њене специфичности огледају се у следећем:

– већи део материјалних средстава има посебну намену, јер служи задовољењу потреба одбране земље;

– велики део материјалних средстава обезбеђује се кроз посебну организацију од производње до места потрошње;

– постоји могућност да се део војних истраживања користи за цивилне потребе;

– реализација војних програма подразумева кооперативни однос са цивилним фирмама, што даје замах производном процесу.⁶

Фонд социјалног осигурања војних осигураника (Фонд СОВО)

Здравствено осигурање војних осигураника дефинисано је Законом о Војсци Србије, односно члановима 211. до 230. Закона о Војсци Југославије, а до доношења прописа и аката којима ће бити системски уређена ова област. Како је већ напоменуто, област здравствене заштите и здравственог осигурања треба да добије нови регулаторни оквир који ће омогућити боље коришћење расположивих капацитета, као и ефикасније остваривање права осигураника.

⁵ „Закон о Војсци Југославије”, „Службени лист СРЈ”, бр. 43/94, 28/96, 44/99 и 74/99, стр. 151.

⁶ Радан Костић, Милена Кнежевић, Милан Лепојевић, „Структура расхода за финансирање одбране Републике Србије”, *Одитор*, вол. 4, број 1, 2018, стр. 172.

Спровођење социјалних права војних осигураника, а највећим делом права на здравствену заштиту поверено је Фонду за социјално осигурање војних осигураника. Поред права на здравствену заштиту, као преовлађујућег права које се остварује кроз активности фонда, војни осигураници остварују и право на:

- накнаду трошкова по основу обезбеђивања станова,
- накнаду дела трошкова за становање,
- коришћење средстава из програма за стамбено кредитирање.

Фонд је правно лице са статусом организације за обавезно социјално осигурање у којем се остварују права из обавезног здравственог осигурања војних осигураника и обезбеђују средства за здравствено осигурање и материјално обезбеђење корисника права у складу са законом којим се уређује здравствено осигурање војних осигураника. Фонд је организациона јединица у саставу Сектора за буџет и финансије Министарства одбране Републике Србије.⁷

Фонд СОВО своју делатност реализује кроз обављање следећих послова:

- обезбеђује наменско и економично коришћење средстава здравственог осигурања;
- организује и обезбеђује ефикасно и рационално обављање послова спровођења здравственог осигурања и законито остваривање права;
- врши статистичка и друга истраживања у области здравственог осигурања војних осигураника;
- устројава и организује матичну евиденцију и врши контролу пријаве и одјаве на здравствено осигурање, оверава и поништава здравствену књижицу и картицу здравственог осигурања;
- обавља послове у вези са накнадом штете причињене Фонду по основу злоупотреба у вези са коришћењем права из здравственог осигурања и материјалног обезбеђења;
- закључује уговоре са цивилним здравственим установама које пружају здравствене услуге у складу са законом и обезбеђује средства за спровођење здравствене заштите;
- води евиденцију и прати наплату доприноса и других прихода Фонда;
- обавља послове у вези са управљањем и располагањем покретном и непокретном имовином Фонда;
- пружа стручну помоћ осигураницима и корисницима права из здравственог осигурања и материјалног обезбеђења;
- обезбеђује информисање војних осигураника у вези са остваривањем права из здравственог осигурања и материјалног обезбеђења;
- остварује стручну, пословну и другу сарадњу и закључује уговоре и друге правне послове са домаћим правним и физичким лицима;
- обавља и друге послове утврђене законом, статутом и другим актима Фонда.⁸

⁷ „Уредба о надлежности, делокругу, организацији и начину пословања Фонда за социјално осигурање војних осигураника”, „Службени гласник РС” број 119 од 30. децембра 2013, стр. 14.

⁸ Фонд за социјално осигурање војних осигураника, „Делатност фонда”, <http://www.fso-vo.mod.gov.rs/Del.html#Xsy0ezERWVo>, 15/04/2018.

У Извештају о извршењу финансијског плана Фонда СОВО за 2016. годину наведено је да се, према прописима из области здравствене заштите и здравственог осигурања војних осигураника, из средстава доприноса за здравствено осигурање финансира:

– набавка лекова, медицинског материјала и опреме за потребе војноздравствених установа;

– исплата трошкова лечења у цивилним здравственим установама у земљи и у иностранству, као и трошкови путовања у вези са лечењем;

– рефундација средстава за лекове, ортопедска и друга помагала купљена у цивилном сектору;

– накнаде погребних трошкова и посмртне помоћи за чланове породице војних осигураника (носиоца осигурања);

– накнаде члановима Управног и Надзорног одбора Фонда, накнаде члановима комисија Фонда, накнада лицима ангажованим по уговору о делу и др.

Остваривање циљева и задатака Фонда остварује се кроз реализацију финансијских планова који се доносе за сваку годину. Финансијским планом дефинисани су приходи и расходи Фонда, као и њихово извршење. Највећи приход Фонда представљају доприноси који се плаћају из зарада запослених војних лица, као и на пензије које су остварила војна лица. Доприноси из ова два извора чине више од 80% целокупних прихода која се наплате по основу права на социјално осигурање војних осигураника.

У члану 23. Уредбе о надлежности, делокругу, организацији и начину пословања Фонда за социјално осигурање запослених дефинисано је да се допринос за здравствено осигурање професионалних војних лица обрачунава и уплаћује у складу са посебним законом. Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање обрачунава и уплаћује Фонду доприносе за здравствено осигурање корисника пензије остварене по основу професионалне војне службе.

Здравствена заштита становништва, како цивилног тако и војног, све је скупља, а тај тренд ће се наставити и убудуће. На то, пре свега, утичу нове и скупље технологије и процедуре у здравству, као и продужење животног века становништва. Стога је потребно уложити још веће напоре како би прикупљање и коришћење финансијских средстава било ефикасније, што се, пре свега, односи на доприносе.

Различити фактори утичу на износ прилива од доприноса у Фонд СОВО:

- број запослених војних лица,
- бруто зарада,
- ефикасност наплате доприноса,
- стопа доприноса.⁹

⁹ Студија „Могући правци повећања ефикасности здравственог система у Републици Србији”, Ernest & Young doo Београд, 2016, стр. 63.

На графику 1 види се ток финансијских средства који започиње највећим делом доприносима на зараде и пензије војних лица, наставља се уплатом доприноса у Фонд и коначном реализацијом тих средстава у војним установама.



График 1 – Ток финансијских средстава

Здравствено осигурање цивилних осигураника

Систем здравствене заштите и здравственог осигурања један је од најважнијих система у свакој држави. Ефикасност и економичност функционисања овог система изазов су за сваку националну економију. Циљ који се мора постићи јесте да се расположивим средствима која се обезбеђују здравственим осигурањем постигне што боља здравствена заштита нације.

Члан 3. Закона о здравственом осигурању дефинише да је обавезно здравствено осигурање оно којим се запосленима и другим грађанима обухваћеним обавезним здравственим осигурањем обезбеђује право на здравствену заштиту и право на новчану накнаду за случајеве утврђене овим законом. Обавезно здравствено осигурање обухвата:

- осигурање за случај болести и повреде ван рада,
- осигурање за случај повреде на раду или професионалне болести.¹⁰

Највећи део средстава којима се финансира здравствени систем потиче од доприноса на зараде запослених лица, као и на пензије корисника Фонда за пензионо и инвалидско осигурање.

Приходи којима се финансира здравствено осигурање потичу од:

- доприноса на зараде и пензије,
- премија за добровољно осигурање које спроводи Републички фонд за здравствено осигурање,
- имовине којом располаже Републички фонд за здравствено осигурање,
- кредитних извора финансирања,
- других извора финансирања.

Према Извештају о финансијском пословању Републичког фонда за здравствено осигурање за 2016. годину структура прихода средстава здравственог осигурања по изворима финансирања расподељена је на следећи начин:

- доприноси за здравствено осигурање – 63,89 %,
- трансфери од организација обавезног здравственог осигурања – 23,68 %,
- трансфери од буџета – 9,47 %,
- остали приходи и примања – 2,96 %.¹¹

Како је наведено у истом извештају, приходи и примања за здравствено осигурање по становнику за 2016. годину износе 29.898 динара и већи су за 862 динара у односу на 2015. годину. Иако је евидентирано повећања прихода, они су и даље на веома ниском нивоу, те је захтев за што ефикаснијим коришћењем расположивих средстава један од највећих приоритета, уколико се жељи одржати функционисање целокупног система.

Републички фонд за здравствено осигурање као носилац здравственог осигурања у Републици Србији

Систем обавезног здравственог осигурања у Републици Србији спроводи се преко јединствене државне организације – Републичког фонда за здравствено осигурање.

Републички фонд за здравствено осигурање обавља послове дефинисане у члану 212. Закона о здравственом осигурању:

- доноси опште акте, на основу овлашћења из овог закона, којима се ближе уређује спровођење обавезног здравственог осигурања;
- планира и обезбеђује финансијска средства за спровођење обавезног здравственог осигурања;

¹⁰ „Закон о здравственом осигурању”, Службени гласник РС, бр. 107/2005, 109/2005 – исправка, 30/2010 – др. закон, 57/2011, 110/2012 – УС, 119/2012,99/2014, 123/2014, 126/2014 – УС, 106/2015., 10/2016. – др. закон, стр. 2.

¹¹ „Извештај о финансијском пословању Републичког фонда за здравствено осигурање за 2016. годину”, Републички фонд за здравствено осигурање, Београд, 2017, стр. 7.

– у оквиру расположивих финансијских средстава планира и обезбеђује услове за равномерно спровођење обавезног здравственог осигурања на територији Републике и обезбеђује средства солидарности за уједначавање услова за обезбеђивање права из обавезног здравственог осигурања на подручју филијала;

– обезбеђује финансијске и друге услове за остваривање права на коришћење здравствене заштите у иностранству, односно за упућивање осигураних лица на лечење у иностранство;

– доноси план рада за обезбеђивање права из обавезног здравственог осигурања у складу са плановима рада филијала;

– доноси финансијски план у складу са законом;

– закључује уговоре са даваоцима здравствених услуга у складу са овим законом, обезбеђује средства за спровођење здравствене заштите на основу тих уговора;

– преноси средства за спровођење обавезног здравственог осигурања филијалама;

– обезбеђује законито, наменско и економично коришћење средстава и стара се о увећању средстава на економским основама;

– обезбеђује непосредно, ефикасно, рационално и законито остваривање права из здравственог осигурања и организује обављање послова за његово спровођење;

– организује обављање послова за спровођење здравственог осигурања које се непосредно спроводи у Републичком фонду;

– врши контролу спровођења закључених уговора између филијала и давалаца здравствених услуга, односно контролише остваривање права из обавезног здравственог осигурања;

– обезбеђује спровођење међународних уговора о обавезном здравственом осигурању;

– води евиденцију и прати наплату доприноса, са надлежним органима размењује податке о обвезницима доприноса за здравствено осигурање, као и друге податке везане за доприносе;

– обавља послове централизованих јавних набавки у складу са законом.¹²

У реализацији циљева дефинисаних законом и својим актима Фонд треба да испуњава мисију развоја здравственог осигурања као централна институција на нивоу државе. Такође, треба да буде активан субјект који ће иницирати проактиван однос са другим субјектима који ће се укључивати у остварење циљева здравственог осигурања.

Проактивна улога Фонда треба да се примени и кроз настојања да се са системом за здравствену заштиту и осигурање војних осигураника постигне што рационалнији однос који ће допринети ефикаснијем коришћењу средстава и бољој заштити целокупног становништва.

¹² Закон о здравственом осигурању, „Службени гласник РС”, бр. 107/2005, 109/2005 – исправка, 30/2010 – др. закон, 57/2011, 110/2012 – УС, 119/2012,99/2014, 123/2014, 126/2014 – УС, 106/2015., 10/2016. – др. закон, стр. 85.

Финансијски аспект односа Републичког фонда за здравствено осигурање и Фонда за социјално осигурање војних осигураника

Здравствено осигурање и заштита цивилних и војних осигураника два су потпуно одвојена и самостална система која имају много заједничких тачка, па њихова међусобна сарадња и заједничко коришћење ресурса треба да доведе до позитивних ефеката у целини.

Како би се повезаност ова два система учврстила и формализовала, два фонда су, ради бољег коришћења заједничких капацитета, потписала уговор о међусобној сарадњи. Уговор о пословно-техничкој сарадњи који су, 10. јуна 2009. године, закључили Републички завод (касније Фонд) за здравствено осигурање и Фонд за социјално осигурање војних осигураника корак је даље у развоју и бољем коришћењу капацитета и цивилног и војног система. Циљ уговора био је да се уједначи и унапреди квалитет здравствених услуга из обавезног здравственог осигурања осигураницима оба фонда, као и рационалније коришћење капацитета здравствених установа и обезбеђење доступности услуга. Поменути акт дефинисани су начини на које осигурана војна и цивилна лица могу да користе ресурсе на најефикаснији начин, као и плаћање услуга које се изврше на примарном, секундарном или терцијарном нивоу здравствене заштите. Може се сматрати да је сам уговор почетни основ сарадње и да се даљим корацима сарадња мора унапређивати, како кроз надоградњу и побољшање самог уговора и осталих аката који су важни за однос ова два система, тако и бољим коришћењем финансијског односа који ће утицати на ефикасније коришћење услуга осигураних лица.

Републички фонд за здравствено осигурање (РФЗО) уговара пружање здравствене заштите за своје осигуранике са здравственим установама које су у Плану мреже здравствених установа.

План мреже усваја Влада Републике Србије, на предлог Министарства здравља. Републички фонд за здравствено осигурање може склапати уговоре и са установама ван Плана мреже, али само за број и врсту здравствених услуга које се не могу обезбедити у оквиру постојећих капацитета здравствених установа из Плана мреже. У Плану мреже Републичког фонда за здравствено осигурање налази се Војномедицинска академија са којом се сваке године закључује уговор о пружању и финансирању услуга здравствене заштите. Међу осталим установама из Плана мреже налазе се и Војномедицински центар Нови Сад и Војна болница Ниш.

У предрачуну средстава здравственим установама на основу којег Републички фонд за здравствено осигурање закључује уговоре са даваоцима здравствених услуга дефинисане су ставке за које су одређена средства за Војномедицинску академију, а за пружање услуга у 2017. години.¹³

¹³ Републички фонд за здравствено осигурање, <https://www.rfzo.rs/index.php/pravilnici>, 10/05/2018.

Табела 2 – *Предрачун средстава РФЗО-а за услуге Војномедицинске академије за 2017.*

Намена	Износ у динарима (у 000 динара)
Плате и накнаде плата са доприносима на терет послодавца	915.896
Превоз запослених на посао и са посла	35.219
Остали индиректни трошкови	427.355
Лекови у здравственој установи	470.295
Крв и лабилни продукти од крви	28.440
Санитетски и медицински потрошни и уградни материјал	590.280
Накнада за дијализни материјал и лекове за дијализу	53.949
Исхрана болесника	89.341
Укупна накнада	2.608.038

Извор: Републички фонд за здравствено осигурање, www.rfzo.rs, <https://www.rfzo.rs/index.php/pravilnici>, 4/07/2018.

Као и код предрачуна средстава за цивилне здравствене установе, тако се и за Војномедицинску академију највећи део накнаде односи се на расходе за за-
послене, а остали део средстава на трошкове за само пружање услуга. Промена
овог односа у корист већег износа средстава за унапређење опреме, нових тех-
нологија, а свакако и самих услова лечења допринеће бољој здравственој за-
штити целокупног становништва. Такође, поредећи износ средстава који је опре-
дељен за пружање услуга у овој војној здравственој установи терцијарног нивоа
са другим установама сличног нивоа, може се видети да постоји простор за пове-
ћање како самог обима услуга, тако и већег обима средстава. Наравно, под прет-
поставком несметаног пружања услуга осигураницима војног фонда.

Табела 3 – *Предрачун средстава РФЗО-а за остале установе из Плана мреже за 2017.*

Назив установе	Лекови и медицинска средства (у 000 динара)
Војномедицински центар Нови Сад	16.814
Војна болница Ниш	40.875
Укупно	57.689

Извор: Републички фонд за здравствено осигурање, www.rfzo.rs, [www.rfzo.rs](https://www.rfzo.rs/index.php/pravilnici), <https://www.rfzo.rs/index.php/pravilnici>, 28/07/2018.

Као што се види из табеле 3, у којој су приказани подаци о предрачуноу средстава за војне здравствене установе Војномедицински центар Нови Сад и Војна болница Ниш средства су на много нижем нивоу, па се може говорити о малом обиму услуга које пружају ове установе. Ова два центра секундарне здравствене заштите потенцијално могу да прошире своје капацитете како би осигураници оба фонда њихове услуге могли више користити. Ширењем мреже здравствених установа које на квалитетан начин могу да пруже услуге из домена здравствене заштите ствара се синергетски ефекат коришћења капацитета оба фонда.

За анализу финансијског односа два система здравственог осигурања могу да послуже и подаци о планираним приходима Фонда за социјално осигурање војних осигураника у периоду од 2014. до 2017. године. Као и код Републичког фонда за здравствено осигурање, највећи део прихода потиче из доприноса на зараде војних осигураника, као и на доприносе корисника војних пензија. Интересантан податак је да су доприноси корисника војних пензија већи од доприноса на зараде активно запослених војних лица, што указује на то да је војни систем у прошлости имао много већи број запослених и много већи обим финансијских средстава.

Табела 4 – Планирани приходи Фонда за социјално осигурање војних осигураника

Врста прихода	2014.	2015.	2016.	2017.
Доприноси за здрав. осиг. на терет послодавца – вој. осиг.	1.164.944	888.236	850.000	950.000
Доприноси за здрав. осиг. на терет послодавца – вој. осиг.	1.164.944	888.236	850.000	950.000
Доприноси за здрав. осиг. корисника пензија које плаћа ПИО фонд	3.038.000	2.200.000	2.290.000	2.215.000
Текући трансфери од других нивоа власти у корист Фонда	0	468.252	439.175	439.175
Трансфери између буџетских корисника на истом нивоу	511.739	0	0	0
Мешовити и неодређени приходи у корист Фонда СОВО	3.190	2.090.340	25.000	20.000
Остали приходи	45.200	257.457	85.000	325.825
Укупно	5.928.017	6.792.521	4.539.175	4.900.000
Пренета неутрошена средства	2.981.109	2.077.000	1.000.000	0
Укупна средства Фонда	8.909.126	8.869.521	5.539.175	4.900.000

Извор: Финансијски планови Фонда за социјално осигурање војних осигураника, <http://www.fsovo.mod.gov.rs/finansijski-plan.html#.Xs4MFTERWVo>, 01/08/2018.

Последњих година може се уочити тренд уједначавања прихода Фонда СОВО на нивоу од око пет милијарди динара који су извршени током 2015. и 2016. године. Такође, планирани приходи Фонда, садржани у финансијском плану за 2017. годину, били су на нивоу од 4,9 милијарди динара. Стабилност и сталност прихода свакако су један од услова за ефикасно функционисање овог система. Преглед наплаћених прихода приказан је у табели 5.

Табела 5 – Преглед структуре наплаћених прихода Фонда СОВО у 2015. и 2016.

	Наплаћени приходи у 2015. години	%	Наплаћени приходи у 2016. години	%
Доприноси за социјално осигурање – запослени	1.801.918.306	34,38	1.832.067.566	38,65
Доприноси за социјално осигурање – пензионери	2.148.004.965	45,47	2.191.308.376	46,23
Трансфери од других нивоа власти	453.346.233	9,66	439.134.554	9,26
Меморандумске ставке за рефундацију расхода	213.206.162	4,54	224.222.234	4,73
Остали приходи	78.627.408	5,95	53.585.229	1,13
Укупно	4.695.103.074	100	4.740.317.959	100

Извор: Извршење Финансијског плана Фонда за социјално осигурање војних осигураника за 2016. годину, <http://www.fsovo.mod.gov.rs/finansijski-izvestaji.html#.Xs4MUzERWVo>, 05/08/2018.

У табели 6 дат је преглед извршених прихода Фонда СОВО у 2015. и 2016. години, који су садржани у извештају о Извршењу финансијског плана фонда за 2016. годину. У наведеном прегледу види се да је највећи део прихода утрошен на остваривање права из социјалног осигурања Фонда и за накнаде за социјалну заштиту из буџета. Уочава се да је у 2015. години утрошено више средстава него у 2016, с тим да је структура утрошених средстава на истом нивоу.

Табела 6 – Преглед структуре извршених расхода Фонда СОВО у 2015. и 2016.

	Извршени приходи у 2015. години	%	Извршени приходи у 2016. години	%
Права из социјалног осигурања	5.445.549.946	87,26	4.754.425.392	85,62
Накнаде за социјалну заштиту из буџета	453.441.170	7,27	444.783.176	8,01
Машине и опрема	221.345.049	3,55	225.533.591	4,06
Услуге по уговору	90.761.957	1,45	100.915.528	1,82
Остало	29.612.838	0,47	27.581.582	0,49
Укупно	6.240.710.960	100	5.553.239.269	100

Извор: Извршење Финансијског плана Фонда за социјално осигурање војних осигураника за 2016. годину, <http://www.fsovo.mod.gov.rs/finansijski-izvestaji.html#.Xs4MUzERWVo>, 05/08/2018.

Ефикасније коришћење услуга из здравственог осигурања кроз финансијски однос Фонда РФЗО и Фонда СОВО

Велики број фактора утиче на систем здравственог осигурања и здравствене заштите. Регулаторни оквир, капацитети и ресурси здравственог система, здравствено стање и навике нације, као и стандард становништва само су неки од њих. Финансијски аспект који се посебно рефлектује кроз систем здравственог осигурања један је од битнијих фактора, јер директно утиче на обим и квалитет целокупног система пружања здравствене заштите. Финансирање здравствене заштите у Републици Србији обавља се највећи делом кроз систем уплате доприноса за здравствено осигурање, а та средства се надаље дистрибуирају преко Републичког фонда за здравствено осигурање и, једним мањим делом, преко Фонда за социјално осигурање војних осигураника. Велика непропорционалност између ова два фонда не би требало да буде препрека да се средства која се прикупљају од осигураника, било цивилних или војна лица, ефикасније користе.

Последњих деценија све присутнији су проблеми који негативно утичу на квалитет пружања здравствених услуга, а међу најизраженијима су листе чекања, али и неефикасност у снабдевању лековима и медицинским средствима услед дугих, непотребних и компликованих поступака јавних набавки, као и поштовања инертних законских одредби.¹⁴

Како би целокупни систем здравствене заштите и осигурања био унапређен, посматрајући пре свега финансијски аспект односа два фонда, могу се предложити неки од праваца ефикаснијег коришћења услуга здравствене заштите:

– унапредити сарадњу и однос два фонда кроз унапређење, пре свега, уговорног односа. Такође, требало би склопити нови уговор о сарадњи који би обухватио дубљу и ширу сарадњу по свим могућим тачкама сарадње, а пре свега везаних за остваривање права на здравствену заштиту;

– размотрити проширење услуга које пружају војне здравствене установе цивилним осигураницима. У том погледу требало би повећати и уговорене накнаде за пружене услуге;

– тежити ка универзалности, тј. размотрити могућност што већег коришћења капацитета здравствене заштите без обзира на то којем фонду осигураник припада;

– смањити двоструке процедуре и трошкове који су последица правних правила једног или другог фонда;

– ефикасније користити ресурсе примарно код установе која ће обезбедити максималан учинак у лечењу у односу на трошак, без обзира на то да ли се ради о војној или цивилној здравственој установи;

– унапредити и модернизовати систем Фонда за социјално осигурање војних осигураника и ускладити правна правила са тренутним кретањима у систему социјалног осигурања.

¹⁴ Ранко Совиљ „Упоредноправна анализа и изазови регулисања и финансирања здравственог осигурања”, *Страни правни живот*, број 3, 2018, стр. 150.

Подршка предложеним правцима развоја два фонда свакако би био један проактиван однос два система, који би могао да садржи и поједине елементе конкурентности, ради што ефикаснијег коришћења финансијских средстава која су предвиђена за остваривање права на здравствену заштиту у Републици Србији.

Закључак

Из разматрања и анализа комплексности међусобних односа цивилног и војног система здравственог и социјалног осигурања, а последично и система здравствене заштите, проистекли су неки од могућих предлога за унапређење једног од најважнијих аспеката сваког друштва – здравља нације.

Поштујући специфичности оба система, а посебно војног који је свој развој везивао, пре свега, за кретања и промене у домену система одбране, настајало се доћи до додирних тачака са цивилним системом, а које свакако постоје. Прва и веома важна тачка свакако јесте да се оба система здравственог осигурања финансирају из јавних средстава, највећим делом прикупљених из доприноса који се плаћају на зараде запослених, односно на пензије цивилних и војних осигураника. Та чињеница указује на потребу да се јавна средства користе максимално ефикасно на добробит целокупног друштва. Зато је било важно размотрити финансијски аспект односа носиоца осигурања Републичког фонда за здравствено осигурање и Фонда за социјално осигурање војних осигураника.

Прво што дефинише овај однос јесте да се преко Републичког фонда финансира много већи део целокупног система здравствене заштите у Србији, што се одржава и по нивоу средстава и у смислу капацитета који се финансирају преко цивилног система здравственог осигурања. Постојећа несразмера не би требало да буде препека сарадњи и тежњи ка што већој повезаности цивилног и војног система. Увидом у финансијске планове Фонда за социјално осигурање војних осигураника уочава се да су већи приходи од доприноса који се прикупљају од пензионисаних него од активних припадника војне службе. Из овог података може се закључити да је војни систем у прошлости имао много већи број активних осигураника. Таква ситуација пружа могућност да се већи део капацитета здравствене заштите којим располаже војни систем стави на располагање свим осигураницима. На тај начин ефикасније би се користили ресурси војног система здравствене заштите који је некад био на располагању много већем броју корисника. Део ресурса војног здравственог система већ је укључен у План мреже здравствене заштите који финансира Републички фонд за здравствено осигурање, али тај ниво искоришћености капацитета свакако може и треба да се повећава.

Сарадња два система здравственог осигурања и заштите, која је унапређена потписивањем Уговора између два фонда 2009. године, треба константно да се развија, При томе, треба уважавати специфичности и разлике, како би се дошло до нових фокуса сарадње који ће имати за резултат ефикасније коришћење прикупљених јавних средстава и бољу здравствену заштиту нације, као услова за општи друштвени напредак.

Литература

- [1] Radovan Damjanović, Vladan Vladislavljević, Tanja Arapović, „Modeli finansiranja zdravstvenog osiguranja”, *Oditor*, vol. 4, broj 1, 2018, str. 85-93.
- [2] Rajko Kosanović, Hristo Anđelski „Finansiranje sistema zdravstvene zaštite u Republici Srbiji (2009-2015)”, *Zdravstvena zaštita*, vol. 45, broj 1, 2016, str. 42-68.
- [3] Radan Kostić, Milena Knežević, Milan Lepojević, „Struktura rashoda za finansiranje odbrane Republike Srbije”, *Oditor*, vol. 4, broj 1, 2018, str. 171-182.
- [4] Damir Marković, „Proaktivan odnos obaveznog i dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja u Republici Srbiji – faktor veće efikasnosti celokupnog sistema zdravstvenog osiguranja”, *Vojno delo*, vol. 70, broj 2, 2018, str. 374-393.
- [5] Ranko Sovilj „Uparednopravna analiza i izazovi regulisanja i finansiranja zdravstvenog osiguranja”, *Strani pravni život*, broj 3, 2018, str. 143-161.
- [6] Monografija socijalnog osiguranja SFRJ (knjiga prva), Savez zajednica zdravstvenog osiguranja i zdravstva Jugoslavije, urednik dr Bojan Špicar.
- [7] Zakon o zdravstvenom osiguranju, „Službeni glasnik RS”, br. 107/2005, 109/2005 – ispravka, 30/2010 – dr. zakon, 57/2011, 110/2012 – US, 119/2012, 99/2014, 123/2014, 126/2014 – US, 106/2015., 10/2016. – dr. zakon.
- [8] Zakon o budžetskom sistemu, „Službeni glasnik RS”, br. 54/2009, 73/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013 ,63/2013 ispr., 142/2014, 68/2015. – dr. zakon, 103/2015 i 99/2016.
- [9] Zakon o Vojsci Srbije, „Službeni glasnik RS”, br. 116/2007, 88/2009, 101/2010 i dr. zakon, 10/2015 i 88/2015 – odluka US.
- [10] Zakon o Vojsci Jugoslavije, „Službeni list SR”, br. 43/94, 28/96, 44/99 i 74/99.
- [11] Uredba o načinu ostvarivanja prava iz zdravstvenog osiguranja vojnih osiguranika i članova njihovih porodica, „Službeni vojni list” broj 14/1994.
- [12] Uredba o nadležnosti, delokrugu, organizaciji i načinu poslovanja Fonda za socijalno osiguranje vojnih osiguranika, „Službeni glasnik RS”, br. 102 od 31. decembra 2011, 37 od 22. aprila 2012, 107 od 9. novembra 2012, 119 od 30. decembra 2013.
- [13] Izveštaj o finansijskom poslovanju Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje za 2016. godinu, Republički fond za zdravstveno osiguranje, Beograd, 2017.
- [14] Studija „Mogući pravci povećanja efikasnosti zdravstvenog sistema u Republici Srbiji”, Ernest & Young doo Beograd, 2016.
- [15] Republički fond za zdravstveno osiguranje, www.rfzo.rs
- [16] Fond za socijalno osiguranje vojnih osiguranika, www.fsovo.mod.gov.rs

The Relationship between Civilian and Military Health Insurance – the Condition for More Efficient Healthcare

The aim of this paper is to analyze the relationship between the Fund for Social Security of Military Insurers and the Republic Health Insurance Fund through the aspect of more efficient use of health insurance funds. Analyzing this relationship, the system of health care in the Republic of Serbia and the health insurance system are essentially considered. Taking into account the specifics of the social protection of military insurers, efforts are being made to find out the direction and improvement of relations with the civilian health care system. Only the proactive relationship between the military and the civilian health system and the health insurance system is a condition of better health care for the insured of both funds, as well as more efficient use of health insurance funds.

Health protection of the population is one of the most important social priorities and as such it must be given special attention. The right of the individual to health care, but also to other forms of protection, is realized within the framework of social insurance.

Health care, and therefore the health insurance system of military insureds, developed in accordance with the specifics related to the military system itself. Fully respecting the autonomy of the said system, the development of insurance in this area evolved along with changes in the prevailing civilian health insurance system.

The system of health care and health insurance is one of the most important systems in each country. The efficiency and cost-effectiveness of the functioning of this system is a challenge for every national economy. The goal that needs to be achieved is to achieve the best health care of the nation by means of available health insurance.

The system of compulsory health insurance in the Republic of Serbia is implemented through a unique state organization – the Republic Health Insurance Fund.

When it comes to health insurance and the protection of civil and military insurers, it is clear that these are two completely separate and independent systems that have a lot of common points and whose mutual cooperation and shared use of resources should lead to positive effects as a whole.

The financial aspect, which is especially reflected through the health insurance system, is one of the most important factors because it directly affects the scope and quality of the entire health care system.

Considering and analyzing the complexity of the mutual relations between the civilian and military health and social security systems, and consequently the health care system, some of the possible proposals have emerged for improvement of one of the most important aspects of every society – the health of the nation.

Key words: health care, health insurance, fund, insured persons

СУДБИНА ЈЕДНЕ ГЛОБАЛНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРОЦЕНЕ

Вељко Благојевић*

Достављен: 21. 07. 2020.

Језик рада: Српски

Прихваћен: 02. 09. 2020.

Тип рада: Приказ

DOI број: 10.5937/vojdela2001089B

Наш познати и признати научник, геополитички мислилац и професор Миломир Степић је 1994. године представио прогностичку геополитичку теорему о блоковској структури света на научној трибини Дома културе „Студентски град“. Некако у исто време је, у тада значајном и нажалост угашеном часопису *Економика* (број 10-12/1994), објављен контроверзни чланак Виорела Романа под називом „Империја и лимес“, који је изазвао нашу научну заједницу да са пажњом размотри веома значајна питања које је он покренуо. Стратешки значај проблема којим се бавио Роман подстакао је многе ауторе да дају своје виђење о будућности структуре моћи на глобалном плану. Били су то истакнути интелектуалци, међу којима: Благоје Бабић, Томислав Кресовић, Драго Његован, Драгољуб Којчић, Живота Ђорђевић, Предраг Симић, Момчило Спремић, Радован Радиновић, Милош Синђић, Милош Кнежевић, Драган Симић, Waclaw Zajaczkowski, Јован Илић, Јован Аранђеловић, Душан Батаковић, Мирослав Прокопијевић, Зоран Константиновић, Мирослав Ивановић, Жарко Видовић, Бранко Бојовић, Милорад Екмечић, Жељко Познановић, тада млади асистент на Географском факултету Београдског универзитета Миломир Степић и други.

Степићев научни рад објављен је изворно у часопису *Економика* 1997. године. Иако постоји архива часописа, она није у пуној мери доступна научној јавности. Ауторов примерак наведеног броја је уништен у поплави Обреновца 2014. године, а копија је недавно пронађена сплетом срећних околности. Умало да и овај научни рад доживи судбину многих, не само изгубљених, већ и „заборављених“ научних достигнућа. Скромност аутора није спречила писца ових редова да покрене иницијативу за поновно штампање овог научног рада, како би спречио његово поновно „губљење“ и, оно што је много значајније – његово „заборављање“.

* Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања, veljkoblagojevic55@hotmail.com

Треба подсетити да је реч о времену безмало апсолутне доминације Сједињених Држава у међународним односима, једине преостале суперсиле, која је из хладног рата изашла као неспорни идеолошки победник са политичком, економском и војном доминацијом неупитном у међународним односима. Степић је свеобухватном структуралном анализом културних, верских, политичких, економских и географских чинилаца пројектовао будућу структуру центара моћи у просторном контексту (на мапама рађеним на сада већ заборављеном паус-папиру), која четврт века касније добија сасвим препознатљиве појавне облике у реалности. О значају рада убедљиво говори и чињеница да је овај научник уочио процесе који ће уследити и извршио дескрипцију и класификацију будућих центара моћи, њихових унутрашњих својства и међусобних релација и предвидео зоне и суштинске разлоге потенцијалних сукоба. Посебно је значајно напоменути да је имао „смелости и храбрости” да предвиди неумитност опадања моћи Сједињених Држава и карактер интерблоковских односа који ће се заснивати на трговинским, миграционим и културним баријерама чији смо сведоци, али је у време када је чланак писан то била јерес у предоминантно неолибералној мисли заснованој на слободној трговини и протоку људи и идеја.

Готово пророчњачка анализа будућих догађаја и процеса ипак није последица провиђења, већ систематско и стваралачко примењивање несумњиво великог фонда знања, које је последица неспорног личног потенцијала и залагања професора Степића, али и читавог образовног система у којем је стасавао. То је само још један доказ да Србија располаже квалитетним научним потенцијалом, али остаје питање колико су они препознати, уважени и искоришћени за опште добро.

Друштвени значај дугорочних геополитичких предвиђања представљају научно засновану основу за пројектовање сваколикних друштвених и државних стратегија, од којих треба издвојити оне најзначајније: националну безбедност, одбрану, спољну политику и економију. То је разлог и основни мотив за поновно објављивање рада Миломира Степића.

Професор Степић се бавио и Балканом и судбином српских националних интереса. Нажалост, обистинила су се и његова предвиђања о даљој „фрагментацији српских територија” (ову синтагму аутор често користи). Ситуацију на Балкану и данас суштински детерминише Романова концепција *империја – лимес – варвари*. Како је Степић навео пре четврт века „то је визура с удобне осматрачнице – с позиције Западне и Средње Европе. Оне и даље одређују ко су варвари, где и како ће формирати лимес и коме ће приуштити привилегију да уђе у његов састав”.

Аутор ових редова није могао да одоли и да ове уводне напомене за читање чланка не заврши Степићевим речима, јер се у њима крије и сама суштина Балкана у међународним односима: „Историјска константа је да се све крупне промене у свету догађају уз непосредно учешће Европе, да европске покрете прво региструје балкански сеизмограф, а да је конкретизација балканских померања увек *територијална*.”

Будућа блоковска структура света

др Миломир Степић**

Окончањем биполаризма и хладног рата крајем 20. века успостављен је униполарни модел доминације само једне глобалне сите – САД. Убрзани темпо развоја европског и далекоисточног пола моћи учиниће да се неприкосновени примат САД постепено ограничава, а мултиполарност постане главно обележје будућег устројства света. Стога ће глобална политичко-географска структура планете бити обликована моделом блокова и чиниће је Америка, Евро-Русија, Исламска Афро-Азија, Југоисточна Азија са Аустралијом, Црна Африка и Антарктик. У оквиру сваког блока и између различитих блокова постојаће интересима мотивисане и хијерархијски диференциране релације. Исламски територијални експанзионизам, као планетарни феномен, може имати такве размере да проузрокује значајне промене у појединим блоковима и ревизију целокупног модела. То ће утицати на будућност Балкана и српских земаља, али ће њихов положај већином одређивати ЕУ, Русија и САД.

Кључне речи: *мултиполарност, полови моћи, политичко-географска структура, блокови, српске земље*

Опсесивна потреба мислећих елита да се у последњој деценији 20. века „подвуче црта” последица је специфичне резултате ирационалних и рационалних мотива – блиског краја другог миленијума християноцентрично схваћене светске историје и окончања полувековне биполарне формуле функционисања света, произашле из поретка установљеног на резултатима последњег рата планетарних размера. *Феномен 2000. година* у колективној свести човечанства пројектован је као *крај* који захтева анализу пређеног пута, али још више као *почетак* будућности за коју би неизоставно требало одредити модел и постулате на основу којих ће функционисати, правце развоја и универзалне вредности на којима ће бити утемељена, начине формулисања и промоције тих нових принципа, механизме за њихову примену, те конкретне полуге моћи које ће их материјализовати и спроводити (наметати!). У економско-географском, политичко-географском, геополитичком и геостратегијском смислу, крај другог миленијума „поранио” је: 2–3. децембра 1989. на састанку Бусха и Горбачова у водама Малте симболично је објављен крај хладног рата без победника (?). Деструкција источног блока (идеолошко-политичког, економског и војног) истовремено је значила и превазилажење равнотеже страха, те нагло експонирање интереса до тада скривених у сенци трвења две суперсиле. Из тога ће неминовно настати њихова просторна конкретизација, тј. *нова политичко-географска пројекција структуре света*.

** Овај научни рад је први пут објављен у часопису *Економика*, ISSN 03503801, 1997, Vol. XXXIII, No 1-2, p. 37-41, UDC 327.5(497.11)

20. век – епоха геополитичког моделовања структуре светског поретка

Ратзелово артикулисање релација између географског и политичког (*Politische Geographie*, 1897) значило је не само конституисање једне нове научне дисциплине већ је дало импулсе поимању устројства света које неће бити оптерећено дотадашњим клишеима. Метрополе великих колонијалних империја или, пак, велике силе у настајању, чији је циљ био да изврше ревизију постојећих поседа и интересних сфера, емитовале су различите пројекте парцелације света, претензија и праваца продора, углавном у складу с официјелним геостратегијским аспирацијама сопственог политичког, привредног и војног естаблишмента. Прва половина 20. века била је *belle époque* геополитике, раздобље појава и сучељавања теоријских поставки аутора који ће касније прерасти у класике, формирања политичко-географских и геополитичких школа (немачке, француске, британске, америчке), те различитих модела структуре света, с територијалним конкретизацијама и картографским визуелизацијама тих модела. Иако је после Другог светског рата хладноратовска супротстављеност две велике силе имала препознатљиво теоријско упориште у *Heartland-Rimland*¹ доктрини и неминовности таласократско-телурократског антагонизма, у периоду равнотеже страха нису се појавиле оригиналне политичко-географске и геополитичке идеје већег значаја.² То је, ипак, била привидна хибернација. Њен крај почео је да се наслућује већ у току трке у наоружању и постао евидентан када су показатељи да источни блок „губи кондицију” би ли све очигледнији, да би, како се број цигала у Берлинском зиду смањивао, број промовисаних идеја, теорија и модела о прекомпозицији света заснованих на новом поретку сила на скали планетарне моћи постајао све већи.

Уклањању „гвоздене завесе” непосредно је претходила бриљантна анализа протеклог периода у којој је *F. Fukuyama* (лето 1989) из *краја идеологија*,

¹ Мацкиндерову теорију Хеартланда из 1904. године (услед нових реалности редефинисана је 1919. и 1943) искористио је *Спруклин* да би тврдио управо супротно – елементи светске моћи не налазе се у „срцу копна” већ у Римланду. Неопходност контролосања тог „прстена”, онемогућавање СССР-а да га перфорира и стезање омче око свог супарника постала је основа глобалне стратегије САД после Другог светског рата, у чему је идеолошка конфронтација представљала камуфлажу за геополитичко и геостратегијско супарништво.

² Идеје *R. Hartshornea* о центрифугалним и центрипеталним силама које утичу на унутрашњу кохезију у држави и нарочито Сохепов хијерархизован полицентрични модел, као једна врста критике Хеартланд-Римланд доктрине, могу се сматрати изузетима. (Видети: Мирко Грчић, *Општа политичка географија*, Географски факултет ПМФ, Београд, 1989, стр. 9; Мирко Грчић, Николај С. Мироненко, И. С. Толстоборов, Основни геополитички модели светског поретка у XX веку, у *Зборнику радова*, ур. Б. Јаћимовић, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1995, стр. 48-49).

краја епохе револуција, краја хладног рата, краја биполаризма и краја старе геополитике извукао контроверзан закључак и најаву краја историје, што је изазвало лавину полемика о ендизму. А шта долази после краја? Долази нешто ново – нови светски поредак. Тек је ова, кроз историју више пута промовисана теза, с још виси пропалих практичних реализација и катастрофалним последицама, изазвала полемику о визијама и њиховим конкретним остварењима. Хунтингтонова теза о свету који ће у 21. веку бити глобално обликован односом (конфронтацијом) седам или осам великих цивилизација (западне, конфучијанске, јапанске, исламске, хинду, словенско-православне, латинско-америчке и вероватно афричке) наишла је на велики број присталица, поред осталог и зато што се у време свога појављивања (лето 1993) већ емпиријски потврђивала. Романов концепт *империје, лимеса и варвара* (септембар 1994) у суштини је апликација модела *центар-периферија* и недвосмислено репрезентује став Запада према *остатку света*. Ових неколико теорија насталих у периоду геополитичке транзиције, тј. у нестабилно време замене старог светског поретка новим светским поретком, репрезентују конкретне погледе на суштину функционисања света и његову будућу структуру. Уочљиво је да су предложене концепције углавном једнозначне и монокритеријумске, те стога крајње поједностављене и црно-бело схематизоване. Њихове територијалне пројекције и политичко-географске конкретизације имају магловите и контрадикторне обресе, а некада и потпуно недостају. Да ли се то уклапа у официјелна тумачења да важност национално, историјски и културно-цивилизацијски кодираних територија и граница, схваћених у класичном смислу, припада прошлости и наводном примитивизму оних који се противе неограниченом кретању информација и капитала?

Поразом источног блока у хладном рату, његовим декомпоновањем и де-струкцијом СССР-а³, Запад је остао без супарника. Свет, са САД као неприкосновеном силом, постао је *униполар*. Нови светски поредак почео је да се успоставља на тим премисама. Мондијалистичким амбицијама победника, свеколикој унификацији на принципима вестернизације и покушајима општег *melting pota* ради претварања света у „глобално село“ било је немогуће супротставити се у тренуцима његовог бахатог тријумфализма и „показивања мишића“. Евентуално „дисидентство“ кажњавано је сурово и превентивно, а тамо где га није било или је за замишљени пројект имало крајње бенигне размере, пропагандно је интензивирано до нивоа „највеће опасности за будућност човечанства“, што је, сходно потенцијалној штети, захтевало адекватну одмазду. Егзекуторски посао обављале су САД, њени псеудосуверени западноевропски вазали и многе инструментализоване војне, политичке, економске, финансијске, хуманитарне,

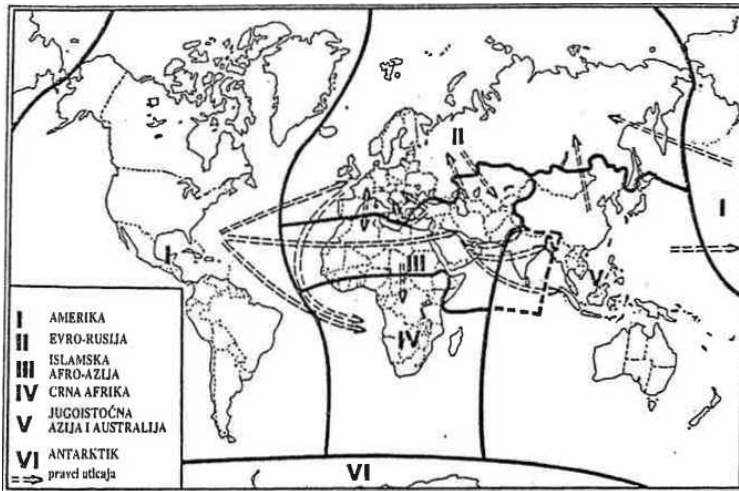
³ Да ли се читав овај процес може протумачити као руско „кутузовљевско“ стратегијско повлачење, регруписавање и консолидовање, после којег ће се опорављена Русија на светској сцени појавити као препорођена империјална сила?

цеховске и друге међународне алијансе. Моноцентрични модел у првој деценији по окончању биполаризма показивао је респективну дозу монолитности, те су мишљења да би почетна фаза 21. века могла имати управо таква обележја била прилично бројна. Реалност, међутим, све више потврђује другачије трендове. Униполарност света по многим показатељима могла би бити само једна релативно краткотрајна транзициона фаза. Како би у том случају било будуће устројство света и које би контуре имала његова политичко-територијална структура?

Полови моћи и принципи за формирање блокова

Ако је тачно да су САД изашле као победник из хладног рата, онда оне тренутно јесу „најјачи пас у граду”.⁴ Међутим, на тог „пса” устремиће се локални „чопори” и њихови „предводници” из „градских квартова”, тј. ојачале регионалне силе различите снаге, хијерархијске позиције, пространости „квартова” и бројности „чопора” којима доминирају. С обзиром на бројност, моћ и просторни размештај тих америчких супарника, глобално лидерство САД неминовно ће се ограничавати, релативизовати и постепено сводити на ниво и позицију само једне од неколико сила долазећег *мултиполарног света*. Иако не морају бити у сваком моменту хијерархијски једнако рангиране, оне ће, било појединачно, било у виду неког облика интеграције с једном или више компатибилних и географски блиских сила, формирати *зону непосредне доминације* у којој ће супарнички *полови моћи* задржати раније правце утицаја, али сада битно ограничене. Ван тако оформљених *блокова* остаће простране области без непосредне територијалне партиципације сопствених полова моћи. Оне ће, такође, имати статус *блокова*, али ће њихова отвореност за различите облике инфилтрације са стране и поделе сфера интереса бити знатно већа. *De facto*, положај пола (полова) моћи који ће у тим областима доминирати имаће карактер екстериторијалности. Политичко-географски посматрано, глобалну структуру света на почетку 21. века чинило би шест блокова (варијанта 1), чије границе не би то биле у правом смислу (међународно-правно верификоване граничне линије). У конкретним случајевима, секторима или раздобљима оне би могле имати високо изражен степен баријерности (у трговинском, геополитичком, геостратегијском, миграционом, културном и другом смислу), док би се у промењеним околностима или између неких других блокова претварале у порозне зоналне границе, па чак и мобилне трансгресионо-регресионе фронтјере.

⁴ Израз којим се у дипломатској конверзацији фигуративно дефинише доминантна и предводничка позиција САД.



Глобална организација света на почетку 21. века (варијанта 1)

Планетарни мозаик формирали би блокови: Америка (I), Евро-Русија (II), Исламска Афро-Азија (III), Црна Африка (IV), Југоисточна Азија и Аустралија (V) и Антарктик (VI). У овако конципираној просторној структури препознатљиви су елементи Хаусхоферових панобласти (амерички блок је чак потпуно идентичан с његовом Панамериком), што није резултат случајне коинциденције, нити намерног некритичког пресликавања, већ историјске аналогije у поретку моћи (јачање Јапана на Далеком истоку и Немачке као „џина у срцу Европе“). У поређењу с осталим панобластима Хаусхоферовог модела (из 1931) и њиховим меридијанским правцем пружања (уз Панамерику, још и Евро-Африка, Панрусија и Азијска развојна зона), модел блокова просторно би се битно разликовао, пре свега због неопходног уважавања реалних промена на политичко-географској карти света у протеклих шест-седам деценија. Он би се разликовао и од релативно новог модела *S. Cohena* (из 1991) зато што је, упркос полицентричности као заједничке „златне нити“, територијално другачије оформљен.⁵ Иако би по неким карактеристикама могао да подсећа на претходна два виђења организације света, модел блокова не само да није њихова вештачка комбинација већ

⁵ *S. Cohen* издваја две основне геостратешке сфере, а свака се састоји од више геополитичких региона: океанску сферу чине четири региона (Англо-Америка и земље Кариба, Европа и земље Магреба; Јужна Америка и Јужна Африка; Острвска Азија и Океанија), а континентална сфера има два региона (*Heartland*, тј. земље ЗНД; Источна Азија). Уз те регионе, као посебна геостратешка сфера, издваја се Јужна Азија, а постоје и два раздвајајућа појаса: један, јужно од Сахаре и, други, између океанске и континенталне сфере. Земље централне и источне Европе издвојене су као земље – врата између *Heartlanda* и дела океанске сфере. О полицентричном моделу *S. Cohena* детаљније: Мирко Грчић, Николај С. Мироненко, И. С. Толстоборов, *оп. цит.*, стр. 48-49.

се од неких визија насталих у последњој деценији 20. века разликује по специфичном поимању кохезионих елемената који простор издвојен као *један блок* интегришу у индивидуалисану целину и чине га другачијим од суседних блокова. Доминантна интегративна компонента негде ће бити изразита верска и културно-цивилизацијска хомогенизованост (Исламска Афро-Азија – блок III), у другом случају то је функционално-економска гравитациона повезаност (Југоисточна Азија и Аустралија – блок V), док би неки блокови могли бити конституисани на принципима геополитичког и привредног повезивања (Евро-Русија), класичног хегемонистичког односа центра према периферији (Америка), па чак и неоколо-нијалног третмана (Црна Африка и Антарктик).



Доминантни кохезиони елементи на основу којих су оформљени блокови и утврђене њихове условне границе недовољни су да би од њих створили високохомогене целине. Хетерогеност у неким периодима или областима (посебно у зони контакта блокова) може достићи размере непремостивих унутрашњих антагонизама, све снажнијих центрифугалних процеса и привремене или коначне просторне (и сваке друге) прекомпозиције. Мултиполарну суштину света чиниће три изражена пола моћи глобалних размера, а они ће имати своје блокове и у њима специфичне, некада променљиве, па и регресивне, али неоспорно преовлађујуће утицаје. У блоку I (Америка) неприкосновени *центар* већ су САД (и Канада), а ближу и даљу *периферију* чини латинскоамерички југ. Европска унија с горостасном Немачком у свом језгру, јесте пол моћи у деликатним и променљивим односима с Русијом, њеним војним, енергетским, сировинским,

културно-цивилизацијским, умним и територијалним капацитетима, које није мудро маргинализовати додељујући им статус *варвара* и изоловати их *лимесом*. Најспецифичнији је далекоисточни пол моћи, који се никако не може редуковати само на Јапан. Јапан је, свакако, језгро и као „глава” на кинеском „телу”, с „малим змајевима” (Тајван и Хонгконг реинтегрисани у Кину, Јужна Кореја, Брунеј, Сингапур, у будућности Вијетнам, Индонезија, Малезија...) као „децом”, те Аустралијом и Новим Зеландом као блиским привредним „рођацима”, формираће „породицу” (блок V) где ће мало простора остати за периферију. Тај статус могли би евентуално добити Монголија и делови Индокине, а Индија би остала потконтинент због посебности које су је и до сада одликовале.

Остали блокови немају јасно издвојен *центар* у војно-политичком и економском смислу. У Исламској Афро-Азији (блок III) лидерски капацитет и амбиције исказују Иран, Турска и Саудијска Арабија, у извесном смислу Египат, Пакистан и на себи својствен начин Либија, а у будућности би то могли да постану Индонезија, Алжир, па и Казахстан. У Црној Африци (блок IV) то је могла да постане Јужноафричка Република, али ће њена трансформација, према актуелним трендовима, више имати одлике реафриканизације и назадујућег уједначавања с осталим деловима средишње и јужне Африке него тенденцију повећања досадашње дистанце у нивоу развијености и прерастања у регионални пол моћи. Актуелна периферност Антарктика у будућем надметању за контролу извора енергије, резерви воде за пиће (поларне наслага леда) и сировина биће у великој мери релативизована, а његова наслеђена и већ оспоравана секторска подељеност подложна ревизији. Не може се искључити варијанта по којој би читав тај блок (копно Антарктика, ледена калота, околно море и подморје) постао *terra nullius* за конфликтно одмеравање снага моћних у трци за приоритетним позицијама у приступу природним богатствима.

Интраблоковски и интерблоковски односи

Глобалну структуру света обликовану моделом блокова карактерисаће вишедимензионални и хијерархијски диференцирани односи. Релације ће задржати многе старе особине и добити нов, често нетипичан квалитет. Традиционални и новоуспостављени правци утицаја биће економски, геополитички, војностратегијски и пропагандно мотивисани, те сходно томе и усмерени на следећи начин.

– *Унутрашњи блоковски утицаји* имаће двосмеран карактер – од центра ка периферији, али и обрнуто. Сједињене Државе ће у америчком блоку успоставити неприкосновену хегемонију (већ јесу), посебно у „везивној” средњоамеричкој и карибској зони, где ће евентуалне локалне неприлике решавати по моделу мексичког Чиापаса, Салвадора, Никарагве, Панаме, Гренаде, Хаитија и Кубе. С друге стране, и даље ће бити изложене силовитој хиспаноамеричкој имиграцији и црначкој демографској експанзији, које ће убрзано мењати расни, етнонационални, лингвистички, верски и укупни културно-цивилизацијски идентитет не само јужних држава већ и великог дела САД. То може да еволуира у процесе са деструктивним политичко-територијалним последицама сада незамисливих разме-

ра. Садашња европска петнаесторица биће у контроверзној позицији државе у настајању и постепеном ширењу или регионалном диференцирању према критеријуму развијености, уз потенцирање објективно постојећих етничких, историјских и географских различитости. Зависно од карактера и темпа промена на које ће највише утицати однос Немачке и њених европских савезника (или супарника), успостављаће се везе ЕУ с Балканом и српским земљама, европским Истоком и, пре свих, Русијом. Далекоисточни пол моћи оријентисаће се на учвршћење унутрашње кохезије, на пацифичку литорализацију, формирање јединствене високоразвијене зоне од Манџурије и Хокайда до Новог Зеланда, а потом и на развој заосталијег *хинтерланд*-а – Индокине, унутрашње Кине, Монголије ...

– *Односи полова моћи* одредиће не само суштину мултиполарног модела већ и само његово успостављање, што подразумева редуковање тренутне моћи САД и трансформисање садашњег униполарног света. У Европи, САД ће, под маском НАТО, настојати да се војно задрже упркос завршетку хладног рата, уклањању „гвоздене завесе“, крају „комунистичке опасности“ и потискивању (повлачењу) Русије у дубину *Heartlanda*. Користећи деструкцију некадашње СФРЈ, индукујући и контролишући ратну кризу, те одређујући њене резултате, САД су се чврсто стационирале на Балкану, захваљујући чему ће посредно моћи да надгледају свог све снажнијег европског конкурента, пре свега брзину и карактер интеграционог процеса, амбиције Немачке и евентуалну руско-германску осовину. Базирањем на балканској страни Јадрана попуњена је једина перфорација у контролном појасу северних обала медитеранског басена, „суверена“ европска партиципација на тој „фасади“ онемогућена и спутана НАТО посредовањем, а свеprisутност САД потврђена, најпре у односу према блискоисточним лежиштима нафте и тренутно „ошамућеној“ Русији. На Далеком истоку САД ће настојати да Јапану и Кини „висе над главом“, држећи их приковане уз саме обале Пацифика. Ланац за то спутавање чиниће карике ратних и послератних аквизиција – војно-политичко присуство у Јужној Кореји, Окинави, Тајвану, Филипинима. Придружујући томе поседовање већине пацифичких архипелага, војних база и полигона на мноштву острва, те континуирано поморско и ваздушно надгледање, контрола целог басена највећег на планети тешко ће бити препуштена неком другом. Иако имају лошије стартне позиције за будућу трку, европски и далекоисточни пол моћи неоспорно ће употребити своје адуте у тежњи да сузбију америчку предност (јапански капитал, организованост, технолопизација, култ рада; кинеска енергија, сировине и многобројна, јефтина и изразито дисциплинована радна снага; динамичност и предузимљивост „малих змајева“; аустралијско пространство, природна богатства и наслеђена британска систематичност; финансијска моћ, економске традиције и високопрофесионалан однос према послу у ЕУ с непроцењивим ресурсима Русије). У том процесу нису искључени неки облици антиамеричког савезништва на које би могли да указују све интензивнији контакти Немачке и Кине, Кине и Русије, Немачке и Русије.

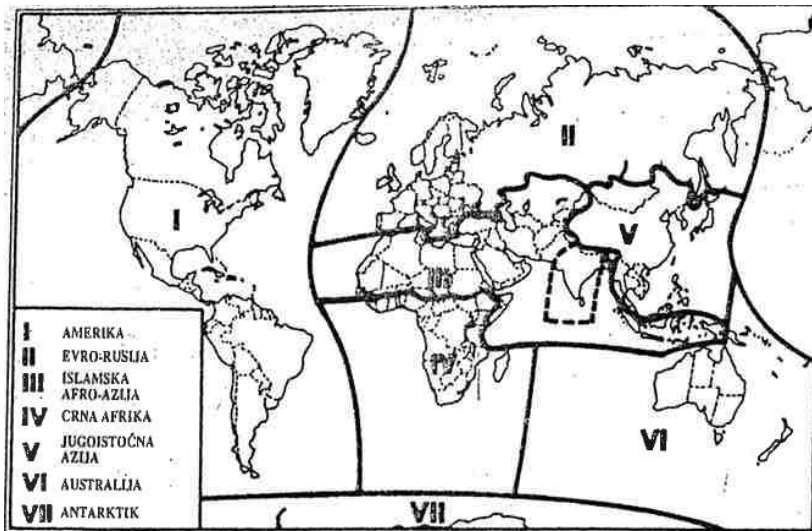
– *Правци утицаја полова моћи* могу бити усмерени према деловима других блокова који имају сопствени пол моћи, али су у односу на њега периферни, слабо повезани и потенцијално центрифугално оријентисани. За пол моћи су-

седног блока они су географски ближи и због својих потенцијала веома атрактивни. То су простори у којима би се ревизија контура, граница (условних) и морфометрије постојећих блокова (према варијанти 1) могла очекивати.

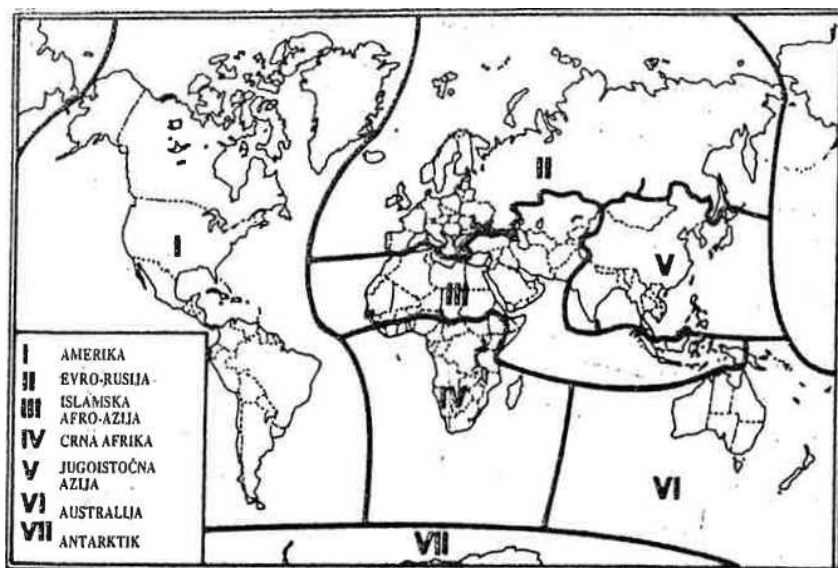
1. Сибирски део Евро-Русије (посебно његов источни део) демографски је слабо покривен, све лабавије гравитационо повезан с европским делом Русије, а богат природним ресурсима, који су пак, далекоисточном полу неопходни као импулс за још бржи развој. Источни Сибир привлачи и САД (геополитички, војностратегијски, економски мотиви), те је у том простору могуће тространо сучељавање интереса.

2. Пацифичка острва, посебно она у западном делу басена, заједно с припадајућом акваторијом, значајна су за далекоисточни пол моћи не само као полигон за ирационално доказивање сопствене нарасле војно-политичке и економске снаге, већ ради благовременог одбацивања САД од источних азијских обала и постизања довољног степена безбедности.

– Полови моћи ће непосредније и с мање обзира оријентисати правце својих интереса према блоковима који *немају* сопствене половине моћи. Црна Африка ће се тешко ослободити неоколонијалног третмана из некадашњих европских метропола, којима ће се у томе придружити тренутно привидно мало заинтересоване САД. Она ће, по свој прилици, задржати улогу сировинске базе, а у песимистичкој варијанти будућности заснованој на суровој стварности, Црној Африци може бити намењена изолација, па и други модели локализовања и спутавања демографске експлозије, емиграције према развијеним земљама Европе и Америке, епидемија (које могу бити и вештачки изазиване), политичких нестабилности и ратова, али и све уочљивијег ширења свести о заједничком пореклу, идентитету и расној хомогености црначке популације у Африци и оне у Америци.



Глобална организација света на почетку 21. века (варијанта 2)



Глобална организација света на почетку 21. века (варијанта 3)

Нафтне резерве и енергетска зависност полова моћи условили су другачију позицију Исламске Афро-Азије. Финансијска моћ, демографска експанзивност, територијалне димензије и религијом утемељена компактност у наступима према неисламском делу света учинили су овај блок респектабилним политичким фактором. Стога он, иако без свог јасно издвојеног пола моћи, успоставља сопствене правце утицаја према околним блоковима и према њима испољава мање или више изражен експанзионизам. Верска интегративна компонента толико је доминантна да у други план потискује културне, етничке, економске, социјалне и физичко-географске баријере. Исламска територијална трансверзала од Сундских острва до западноафричких обала Атлантика довољан је разлог за евентуалну политичко-географску корекцију *варијанте 1* модела блокова, према којој у саставу Исламске Афро-Азије није била најмногољуднија муслиманска земља – Индонезија. Њеним укључивањем блок III добио би промене територијално-морфометријске одлике – у *варијанти 2*, у његовом саставу била би многољудна и већински неисламска Индија (сачувала би своју потконтиненталност), а у *варијанти 3*, Индија би остала део Југоисточне Азије (блок V). И у другој и у трећој варијанти проширивање блока III и „уклињавање” Исламске Афро-Азије према истоку раздвојило би Југоисточну Азију и Аустралију, од јединственог блока V (у *варијанти 1*) оформило два, а потенцијално најснажнији пол моћи на планети раздвојило и знатно му умањило шансе у надметању са супарницима. Трансгресиону оријентацију овог блока, упркос антагонизмима унутар њега самог (шиитско-сунитска поларизованост, сукоби фундаментали-

стичких и привидно секуларистичких струја, борба за примат и предводништво у исламском свету ...), не окончава овај источни *Дранг*. Исламско ширење је глобални процес који не мора имати карактеристике просторне поступности и *step by step* приступ. На то упућују све бројније и све компактније концентрације муслиманских имиграната у квартовима великих градова Европе и САД. Али, исламска експанзија се у територијалном смислу непосредно реализује углавном на два фронта – према југу, у тзв. подсахарску Африку, и према северу, у Европу и јужни појас Русије. Инфилтрација у Европу (заједно с европским делом Русије) има три главна правца – магребско-француски, малоазијско-балкански и кавкаско-прикаспијски. Сваки од њих има своје специфичности, али је циљ истоветан – просторна експанзија.

Уместо закључка: Балкан и српске земље у моделу блокова

Каква ће бити позиција Балкана и српских земаља у глобалној блоковској политичко-географској структури света? Њихов статус одређиваће односи унутар Евро-Русије, близина границе Исламске Афро-Азије и положај „куће на друму“ пред малоазијско-балканским краком зелене трансверзале, те амбиције САД да стационирањем на Балкану продуже своје европско присуство. У том троуглу је формула опстанка и функционисања у предстојећем надметању садашњих и будућих великих сила. За судбину српских земаља одлучујући фактори биће интерни процеси у ЕУ (форсирана интеграција или фрагментација), њен однос према европском истоку и југоистоку (селективан пријем нових земаља и истовремено дистанцирање од „неподобних“ или фазно укључивање свих у „европску породицу“) и еволуција Русије (даље слабљење, политичко-територијална дезинтеграција и бављење собом или њен васкрс у силу с амбицијама да Балкан врати у приоритетни концентрични круг својих геополитичких интереса).

Садашњост и блиска будућност као да ипак потврђују Романову концепцију *империја–лимес–варвари*. Али, то је визура с удобне осматрачнице – с позиције Западне и Средње Европе. Оне и даље одређују ко су *варвари*, (варијанта 3) где и како ће формирати *лимес* и коме ће приуштити привилегију да уђе у његов састав. Хрвати су се већ самопромовисали у „заштитнике кршћанства“, што католичко-протестантски Запад *de facto* прећутно прихвата и практично подржава. Да ли је Хрватском, с потковичастим (бумеранг) обликом њене територије оствареним захваљујући конкретной и пресудној помоћи *империје*, материјализована та зонална граница? Или ће то пре бити Босна и Херцеговина као нестабилна троконфесионална тампон-зона између германофилског европског југоистока и русофилског Балкана? Неће ли се, у том случају, на Дрини пројектовати „линија ампутације“ *хаотичног* Оријента од *уређеног* Запада? Ако се по аналогiji историје („која се не понавља“) та граница продужи Савом и Дунавом

према истоку, тада ће се реактивирати она опсесивна културно-цивилизацијска подела на којој толико инсистирају утицајни католички кругови европске политике. Реализацијом овог сценарија српске земље нашле би се у две различите и међусобно супротстављене просторне целине, што би процес њиховог даљег фрагментирања и територијалног редуковања драматично убрзало. Традиционално сучељени интереси у „балканском геополитичком чвору”,⁶ промене на лествици глобалне и регионалне моћи, те трансформисана схема „симбиозе интереса”, могу, међутим, суштински да редефинишу односе и преусмере процесе на Балкану, а српске земље ситуирају у нове политичко-географске координате. Историјска константа је да се све крупне промене у свету догађају уз непосредно учешће Европе, да европске покрете прво региструје балкански сезиограф, а да је конкретизација балканских померања увек *територијална*.

Future Block Structure of the World

The end of the bipolarity and the cold war in the late 20th century meant the establishment of the single-polarity model of domination by only one of the global forces – the USA. However, the rapid development of power poles both in Europe and the Far East will gradually make the unquestioned leading role of the USA ever more limited, so that multipolarity is to become the main feature of the future organization of the world. That is why the global political-geographical structure of the planet will be organized according to the multiple bloc model, consisting of America, Euro-Russia, Islamic Afro-Asia, Southeastern Asia & Australia, Black Africa and Antarctic. Within each of the „blocks” and among them there will be relations motivated by interests and differentiated by hierarchy. As a global phenomenon, Islamic territorial expansionism may increase to such extent that it causes considerable alterations in certain „blocs” and a revision of the whole model. This will influence the future of the Balkans and the Serbian lands, but their position will be determined mainly by the EC, Russia and the USA.

Key words: *multipolarity, power poles, political-geographical structure, blocks, Serbian lands*

⁶ О суштини балканског геополитичког чвора види: Јован Илић, Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање, историјско-географски преглед, у: *Основни принципи разграничења држава*, Зборник радова, ур. Д. Николић, Војногеографски институт, Београд, 1994, стр. 65-115.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

(Публиковано и на веб сајту www.vojnodeo.mod.gov.rs)

1. Обим рукописа радова на српском или енглеском језику треба да буду до једног ауторског табака (30.000 карактера рачунајући са размацама), укључујући целокупан текст са фуснотама и списком референци. Обим приказа књига, чланака и скупова може да буде 4.000–6.000 карактера.

2. Рукописе треба писати ћириличним или латиничним писмом, фонтом *Times New Roman* величине 12, проред *Single*, са нумерацијом страница у доњем десном углу.

3. Наслов треба што верније да опише садржај чланка и пожељно је коришћење речи прикладних за индексирање и претраживање. Наслов писати великим словима, задебљано (*болд*), величина слова 14. Испод наслова текста стоји име и презиме аутора чланка, величина слова 12.

4. У фусноти која стоји уз име и презиме, аутор наводи назив институције у којој је запослен (или из које долази), њено седиште, и своју електронску адресу. У овој фусноти аутор може да наведе назив пројекта у оквиру којег је сачињено истраживање или да укаже читаоцима ако погледи изнети у чланку одражавају његов лични став, а не институције у којој је запослен (или из које долази).

5. Исти аутор не може да објави два рада у једном броју часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

6. Испод наслова стоји апстракт на српском језику обима 150–200 речи, који треба да јасно прикаже основни проблем, предмет, хипотезе, циљ, метод и резултате истраживања, те крајњи закључак. Испод апстракта аутор прилаже од 5 до 10 кључних речи на српском језику које најбоље описују садржај чланка. Подсећамо да је адекватан избор кључних речи предуслов за исправно индексирање чланка у референтним периодичним публикацијама и базама података.

7. Основни текст и пратеће фусноте треба да буду поравнати у складу са опцијом *justify*, док поднаслови треба да буду написани избором опције центре.

8. Поднаслови се пишу подебљаним словима, док се под-поднаслови пишу у *italic*-у; у оба случаја величина слова је 12.

9. Сваки пасус мора бити увучен (1 cm).

10. Латинске, старогрчке и друге не-енглеске речи и изрази у тексту наводе се у *italic*-у (нпр. *status quo*, *a priori*, *de facto*, *acquis Communautaire*, итд.).

11. У тексту морају бити дата пуна имена, никако иницијали. Страно име и презиме треба писати у српској транскрипцији, а приликом првог помињања у тексту навести у загради како она гласе у оригиналу. Изузетно, имена и презимена која потичу из народа који не користе ћирилично или латинично писмо треба навести у латинизованој транскрипцији (нпр. кинеска, јапанска или арапска имена и презимена), док код народа који користе ћирилично писмо.

12. У тексту користити само следећи облик наводника – „и”. Када се унутар ових знакова навода налазе и додатни, унутрашњи наводници треба то учинити на следећи начин: 'и'.

13. Фусноте треба писати на дну стране (опција *Footnote*), а ознаке за фусноте стављати искључиво на крају реченице.

14. Податке о цитираној библиографској јединици треба навести у фуснотама, у складу са следећим правилима:

а) Монографије

Пуно име и презиме аутора, наслов монографије (у *italic*-у), назив издавача, место издавања, година издања; стр. уколико се наводи извор на српском језику, односно р. уколико се цитира једна страна извора на енглеском или *pp.* уколико се цитира више страница.

Примери:

Џон Ролс, *Право народа*, Alexandria Press и Нова српска политичка мисао, Београд, 2003, стр. 107.

Vivienne Jabri, *War and the Transformation of Global Politics*, Palgrave MacMillan, Basingstoke and New York, 2007, pp. 59-62.

б) Чланци у зборницима радова

Пуно име и презиме аутора, наслов текста (под знацима навода), назив зборника радова (у *italic*-у), издавач, место издања, година издања, стр. (или pp.) од-до. Када се наводи зборник радова на српском језику који је приредила једна особа, иза имена приређивача се у заградама ставља (ур.) или (прир.), а када има више уредника ставља се (урс). Када се наводи зборник радова на енглеском језику који је приредила једна особа, иза њеног имена се ставља (ед.), а када има више уредника ставља се (едс), без тачке.

Примери:

Златко Исаковић, „Међународни положај Македоније”, у: Момир Стојковић (ур.), *Сувремени процеси и односи на Балкану*, Институт за међународну политику и привреду и Центар за међународне студије Факултета политичких наука, Београд, 1997, стр. 123–124.

Michael Herman, “Ethics and Intelligence After September 2001”, in: Len V. Scott and Peter D. Jackson (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, Routledge, London and New York, 2004, p. 180.

в) Чланци у научним часописима

Пуно име и презиме аутора, наслов текста (под знацима навода), назив часописа (у *italic*-у), број тома, број издања, стр. (или pp.) од-до.

Примери:

Борис Кривокапић, „Етничке мањине у Финској”, *Међународни проблеми*, вол. Л, бр. 3-4, 1998, стр. 489.

Astrid H.M. Nordin and Dan Oberg, “Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard”, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 43, No. 2, 2015, pp. 402-403.

d) Чланци у дневним новинама и часописима

Навести име аутора (или иницијале уколико су само они наведени), наслов чланка под знацима навода, име новине или часописа (у *italic*-у), датум арапским бројевима, број стране.

Пример:

John Gapper, "Investor votes should count", *The Financial Times*, 17 April 2006, p. 9.

e) Навођење докумената

Навести назив документа (под знацима навода), члан, тачку или став на који се аутор позива, часопис или службено гласило у коме је документ објављен (у *italic*-у), број тома, број издања, место и годину издања.

Примери:

"Resolution 1244 (1999)", Security Council of the United Nations, 10 June 1999.

"Single European Act", Articles 118A and 118B, 130A-130E, in: *Community Social Policy*, Current Status 1 January 1996, European Commission, Brussels, Luxembourg, January 1996, pp. 2-4.

„Статут Аутономне Покрајине Војводине”, *Службени лист АПВ*, бр. 17/91, 18. јун 1991, стр. 12.

f) Навођење извора са Интернета

За извор пронађен на Интернету треба навести тачан датум када му је аутор приступио.

Примери:

"The role of the Ombudsman in future Europe and the mandates of Ombudsmen in future Europe", speech by the European Ombudsman, Nikiforos Diamandouros, to the 9th Round Table meeting of European Ombudspersons and the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 31 March 2005, Copenhagen, www.ombudsman.europa.eu/speeches/en/2005-03-31.htm, 01/03/2019.

Guri Rosen, "Secrecy versus Accountability: Parliamentary Scrutiny of EU Security and Defence Policy", *ARENA Working Paper*, No. 1/2014, February 2014, Centre for European Studies, University of Oslo, www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2014/wp1-14.pdf, 24/12/2018, p. 3.

Kristof Clerix, "Ilkka Salmi, the EU's spymaster", *Mondial Nieuws*, 4 March 2014, www.mo.be/en/interview/ilkka-salmi-eu-s-007, 20/05/2018.

g) Понављање раније наведених извора

Када се позивамо на извор који је већ раније навођен у тексту после других извора, обавезно треба ставити име и презиме аутора, наслов извора, затим оп. цит. и на крају број стране на коју се реферира. Када се поново наводи извор наведен у претходној фусноти, користи се ибид. – уз назнаку броја стране уколико је нови навод из тог извора.

Примери:

Astrid H.M. Nordin and Dan Oberg, "Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard", *op. cit.*, p. 408.

Ibid., p. 409.

15. Чланак може садржати табеле и друге прилоге (попут географских карата, табела, графикона, и сл.) с тим што је неопходно да се наведе њихов број и потпун наслов. Уколико је прилог преузет од неког другог аутора или из неког документа неопходно је или навести извор према правилима цитирања, или добити писану сагласност за објављивање прилога.

16. На крају чланка аутор даје списак коришћене литературе по абecedном редоследу (односно азбучном, за радове на ћирилицу).

17. Пожељно је да се у одељку литература налази најмање 20 референци, и то:

– што више референци из научних часописа (домаћих и страних),

– што више референци на неком од светских језика (енглеском, немачком, француском, руском,...), и,

– референце новијег датума, до 5 година старости, треба да чине најмање 2/3 од укупног броја цитиране литературе.

18. Након списка коришћене библиографије аутор даје резиме на енглеском језику обима од 400–600 речи и кључне речи. Молимо ауторе да обратe пажњу на правопис и стил енглеског језика, јер се текстови са резимеима писаним испод академског језичког стандарда енглеског језика, неће прослеђивати на рецензирање.

Посебне обавезе аутора рукописа

19. Аутори гарантују да приложени рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање у другој публикацији. Аутори такође гарантују да након објављивања у Војном делу, рукопис неће без сагласности уредништва часописа бити објављен у другој публикацији на било ком језику.

20. Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете. Аутори носе сву одговорност за садржај приложених рукописа и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање. Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени, дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата, или да наведу извор у складу са тачком 14. овог упутства. Материјал за који такви докази није достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

21. Аутори гарантују да су све особе које су значајно допринеле садржају рукописа наведене као аутори. Допринос сваког аутора мора се јасно и конкретно навести, као посебна напомена у изјави о ауторству. Аутори се морају придржавати етичких стандарда о научноистраживачком раду, а рукопис не сме да садржи неосноване или незаконите тврдње и да крши права других.

22. У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да одмах о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

23. Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат, односно да ли садржи:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Војно дело* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада.

Рукописи за које се установи да садрже плагиране делове биће аутоматски одбијени и ауторима ће бити забрањено да објављују у часопису.

Рукописи који нису усаглашени са наведеним смерницама неће бити узети у поступак рецензирања.

До преласка Војног дела на систем за електронско уређивање часописа и публикавање часописа – ASEESTANT (о чему ћете бити обавештени путем веб сајта Војног дела), рукописе слати на електронску адресу: vojno.delo@mod.gov.rs

Уређивачки одбор

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводилац на енглески језик
Борјанка Поповић, професор

Дигитализација, веб администрација
Милан Бабић

Штампа: ВОЈНА ШТАМПARIЈА БЕОГРАД, Ресавска 40Б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научни часопис Универзитета одбране у Београду. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промишљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.